

PENSTREKEN IN DE MARGES

*De rol van de apen in getijdenboek
(Londen, British Library, Stowe 17)*

Student: Lotte Eilers (3696006)
Universiteit Utrecht
Masterscriptie Kunstgeschiedenis
Begeleider: Martine Meuwese
Tweede lezer: Victor Schmidt
2 februari 2016

APENSTREKEN IN DE MARGES

De rol van de apen in getijdenboek (Londen, British Library, Stowe 17)

Afbeelding voorblad: *Een apenschool: apen in de rol van leraren en leerlingen*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 109r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320.

Getijdenboek Stowe 17 is in zijn geheel gedigitaliseerd te vinden op de site van de British Library:

< http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=stowe_ms_17_fs001r >.

Inhoud

Inleiding	4
De keuze voor getijdenboek Stowe 17.....	5
1. Theoretisch kader	7
1.1 Vormen van margedecoratie.....	8
1.2 Onderzoek naar margedecoratie.....	11
1.3 Apensymboliek in de margedecoratie.....	15
1.4 Wat is een getijdenboek?	18
2. Getijdenboek Stowe 17	20
2.1 Herkomst en stijl.....	20
2.2 Eigenares.....	23
2.3 Onderzoek naar Stowe 17.....	26
3. De apen in Stowe 17	28
3.1 Het duale karakter van spinnen.....	30
3.2 De kunst van het na-apen.....	40
3.3 De aap als hoofse heer.....	49
3.4 Lawaaijige, obscene en grappige apen.....	58
3.5 Er zaten eens drie apen in een bootje.....	68
Conclusie	75
Literatuurlijst.....	79
Index van handschriften.....	83
Lijst van afbeeldingen.....	85
Bijlagen	93
I. Fysieke kenmerken, decoratie en inhoud van Stowe 17.....	94
II. Afbeeldingen en beschrijvingen van de apen in Stowe 17.....	101
III. Index bij 3.1.....	121
IV. Index bij 3.2.....	125
V. Index bij 3.3.....	128
VI. Index bij 3.4.....	130

Inleiding

“Maar in de kruisgang, waar de broeders stichtende boeken lezen, wat doen daar die groteske monsters [...]? Wat doen daar die vieze apen [...]? [...] De variatie aan vormen is zo groot dat je meer zin zou hebben in het ontcijferen van het marmer dan in het uitpluizen van de handschriften. Liever zou je de hele dag doorbrengen met dat alles stuk voor stuk te bewonderen dan na te denken over Gods geboden. Mijn God, als men zich dan niet schaamt voor al die onzin, waarom houdt men dan tenminste geen rekening met wat het allemaal wel niet kost?”¹

Dit bekende citaat van abt Bernardus van Clairvaux (1090-1153) gaat over de rare wezens en motieven die voorkwamen in de romaanse beeldhouwkunst in het klooster. Dit is een vrij negatieve benadering van inderdaad soms wel hele rare motieven. Ik vraag mij hetzelfde af, maar voor een ander medium, namelijk gotische handschriften. Ik benader het echter op een positieve manier: wat doen inderdaad die rare apen? Wat doen ze allemaal in de margedecoratie van middeleeuwse handschriften en wat betekenen ze?

Vooraf de apen hebben mijn interesse in de margedecoratie gewekt. Een uitstekend handschrift om apen te onderzoeken is getijdenboek Stowe 17 in de British Library te Londen. Dit boek, dat werd vervaardigd in de omgeving van Luik in de periode 1310-1320, bevat maar liefst 76 apen die verward zijn in diverse activiteiten. Gemiddeld kom je om de zeven pagina's een aap tegen. Dat is ook niet gek, want de aap is het meest geïllustreerde beest uit het dierenrijk in de marges van handschriften.² Vooral de reputatie van imiterende apen wordt in de randversiering uitvergroot voor parodietaferelen en humoristische motieven. Dat maakt dit dier bij uitstek interessant om te onderzoeken.

In het onderzoek naar margedecoratie in middeleeuwse handschriften wordt vaak gekeken naar een individueel beeldmotief. In het geval van de aap, bijvoorbeeld de aap verkleed als arts, wordt de betekenis van het thema onderzocht aan de hand van meerdere handschriften of andere kunstvormen, zoals misericorden of kunstnijverheid. Bij de aap als arts wordt bijvoorbeeld kritiek geleverd op de kwakzalver die geld verdiende aan het leed van anderen.³ Door dit soort iconografisch onderzoek kan een specifiek motief beter begrepen worden en de margedecoratie in een cultureel-historische context geplaatst worden.

Toch is dit niet de enige manier waarop onderzoek naar margedecoratie gedaan kan worden. Kunsthistorici Lucy Freeman Sandler en Lilian M.C. Randall pleiten ervoor om ook onderzoek te doen naar de context waarin margedecoratie zich bevindt met het boek als geheel als uitgangspunt. Wanneer en waar is het boek gemaakt? Voor wie is het gemaakt en met welk doel? Zijn er verbanden tussen de margedecoratie en de tekst op dezelfde pagina, of tussen verschillende afbeeldingen in het handschrift? Deze vragen kunnen nieuw licht werpen op hoe margedecoratie functioneert in een specifiek manuscript. Ik wil in deze scriptie de bezigheden en de rol van de apen in de marges van één handschrift onderzoeken en in verband brengen met de ontstaansgeschiedenis van het boek, andere margedecoratie in het boek en hun plaatsing in relatie tot de tekst.

---

¹ Vertaling van Bernardus van Clairvaux geciteerd naar: Jan van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen 1992, p. 118.

² H.W. Janson, *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and Renaissance*, Londen 1952, p. 164.

³ David A. Sprunger, 'Parodic animal physicians from the margins of medieval manuscripts', in: Nona C. Flores (red.), *Animals in the Middle Ages. A Book of Essays*, New York/Londen 1996, pp. 67-73.

De keuze voor getijdenboek Stowe 17

Er zijn meerdere redenen om in dit onderzoek te kiezen voor getijdenboek (Londen, British Library, Stowe 17). Een belangrijke ontwikkeling in het onderzoek naar middeleeuwse handschriften is dat ze steeds vaker in hoge resolutie op het internet te vinden zijn. Voorheen was het lastig om het manuscript echt in handen te krijgen. Nu is dat amper nodig, omdat gedigitaliseerde exemplaren het mogelijk maken om dicht in te zoomen op alle bladzijden van het werk. Stowe 17 is nog maar sinds kort online (2013) en kan nu goed onderzocht worden.

Getijdenboeken waren erg populair tussen de late dertiende en vroege zestiende eeuw. Dit boek is dus een vrij vroeg getijdenboek (ca. 1310-1320) en is vervaardigd tijdens het hoogtepunt van de gotische margedecoratie.⁴ Dit is de periode waarin de parodiemotieven veelvuldig voorkwamen. Een later getijdenboek zou een ander karakter hebben: minder speels, minder parodieën en waarschijnlijk minder onderlinge verbanden. Stowe 17 zit boordevol margedecoratie. Zo zijn er veel verschillende apenmotieven in de marges. Deze diversiteit en 'aapdichtheid' maakt het waarschijnlijker dat er verbanden gevonden kunnen worden tussen apen en andere elementen in het boek. Dit faciliteert onderzoek naar de diverse apensymboliek. Daarnaast is de andere margedecoratie in dit boek ook erg divers.

Goede voorbeelden van afbeeldingen die opvielen bij een eerste bestudering van het boek zijn de verschillende hoofse stelletjes. Op fol. 59r (afb. 1) zijn een in het gras zittende man en vrouw te zien naast een boom. De man heeft een jachtvogel op de hand als attribuut. Een paar folia later, op fol. 62r, zijn een op een bank gezeten vrouw en een aangeklede aap in hoofse conversatie te zien. Nu heeft de aap, in plaats van een jachtvogel, een uil op zijn vuist. Een ander stelletje is te zien op fol. 106r. Een jonge man en vrouw rijden op paarden weg van een aan een boom geketende aap. Het is op het eerste gezicht niet duidelijk of er een verband bestaat tussen deze motieven. Toch is het opmerkelijk dat er zoveel hoofse stelletjes worden getoond in verband met apen. Wat wordt hiermee bedoeld?

Afb. 1. Drie stelletjes, soms in combinatie met een aap, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 59r, fol. 62r, fol. 106r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. (Alle beschrijvingen van afbeeldingen van Stowe 17 die hierop volgen zijn afgekort tot Stowe 17 en foliumnummer.)

Daarnaast is er opvallend veel interactie aanwezig tussen tegenover elkaar liggende folia. Een aap die op het ene folium een boog spant, blijkt bijvoorbeeld de pijl te richten op een haas op het naastgelegen folium. Zo wordt de ene pagina nadrukkelijk visueel met de andere pagina verbonden. Staat er wellicht iets in de tekst dat de keuze voor zo'n motief duidelijk maakt? Of is het eerder een visueel spel?

Stowe 17 is vrij bekend in het onderzoek naar gotische margedecoratie. Vaak worden hier voorbeeldillustraties uit genomen, vanwege het uitgebreide en inventieve beeldprogramma. Zo komen er veel motieven uit dit handschrift voor in de index van

⁴ Lilian M.C. Randall, *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*, Berkeley 1966, pp. 9-10.

het boek *Images in the Margins of Gothic Manuscripts* (1966) van Randall en in het hoofdstuk over apen in gotische margedecoratie in *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and Renaissance* (1952) van H.W. Janson. Omdat Stowe 17 nog maar sinds kort online te vinden is, is het handschrift nooit in zijn geheel, met betrekking tot de margedecoratie, goed onderzocht. Er ligt dus nog een kans om onderlinge verbanden tussen beeldmotieven en tekst te onderzoeken.

De hoofdvraag is daarom: *Hoe functioneren de apen in de margedecoratie van getijdenboek Stowe 17 in relatie tot elkaar, de tekst, de andere margedecoratie en de culturele context van het getijdenboek?*

1. Theoretisch kader

Om dit onderzoek mogelijk te maken moet eerst beter gekeken worden naar drie belangrijke termen: margedecoratie, apensymboliek en getijdenboeken. Pas als deze termen beter gedefinieerd zijn kan specifiek Stowe 17 en de apen daarin bestudeerd worden.

Ten eerste zal er gekeken worden naar het begrip margedecoratie en specifiek de gotische variant daarvan. Hoe heeft deze kunstvorm zich ontwikkeld, hoe uit het zich in manuscripten en wat voor theorieën bestaan erover? Auteurs zijn het namelijk lang niet altijd eens over de functie hiervan. Wat is de huidige staat van onderzoek? Door verschillende benaderingen kunnen verschillende interpretaties ontstaan. Margedecoratie is voor deze scriptie het belangrijkste begrip. Om de apen goed te kunnen begrijpen is het interessant om te kijken hoe deze scriptie zich verhoudt tot het al gedane onderzoek. Vroeger werd margedecoratie als minderwaardig onderwerp beschouwd, maar nu is het juist een interessant, interdisciplinair onderzoeksgebied.

Ten tweede zal bekeken worden hoe het imago van de aap zich heeft ontwikkeld voordat het in de margedecoratie kwam. Pas als we deze geschiedenis kennen, kunnen de apen in de margedecoratie beter begrepen worden. Vooral de aap uit de fabels en bestiaria is hierbij belangrijk, omdat hij hier voor een groot deel zijn reputatie aan ontleent. Een belangrijke auteur die hierover geschreven heeft is H.W. Janson in zijn *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and Renaissance* (1952). Er zijn daarna meer deelstudies geweest die als vertrekpunt kunnen worden genomen. Daarbij zal dieper in worden gegaan op bepaalde aspecten van de aap.

Ten derde zal ook kort het begrip getijdenboek verklaard worden. Hoe is het getijdenboek ontstaan en wat houdt het precies in? Wat voor rol speelt decoratie in deze boeken?

Afb. 2. Een voorbeeld van een miniatuur, gehistorieerde initialen en margedecoratie, Stowe 17, fol. 88v-89r.

1.1 Vormen van margedecoratie

Verluchte handschriften zijn vaak luxegoederen (zie afb. 2). Paginagrote miniaturen van bijvoorbeeld de Kruisiging van Christus hielpen bij het gebed en maakten het boek waardevoller. Ook initialen, de grote versierde letters aan het begin van een tekstonderdeel, werden verfraaid met prachtige decoratie. Dit functioneerde ook als een tekstmarkering met herkenningspunten om bijvoorbeeld snel iets op te kunnen zoeken. De versiering werd steeds uitgebreider met grotere initialen met als gevolg dat versierde bladranken de marges inkropen.⁵ De vroegste voorbeelden van margedecoratie liggen nog op de grens, bijvoorbeeld als een uitloper van een initiaal of decoratie als verlengde van een tekst zoals op afb. 3. Ook zijn er voorbeelden te vinden van nuttige toevoegingen, zoals in de marge van een manuscript op afb. 4. Sint Augustinus wijst hier met een pijl op een stuk tekst waar hij wordt geciteerd. Ondertussen houdt hij een banderol omhoog met daarop 'non ego' (als in: 'dit heb ik niet gezegd').⁶

Afb. 3. Een fantasiewezen dat met zijn snavel aan de tekst hangt, New York, The Morgan Library & Museum, G.43, fol. 12v, Huntingfield Psalter, Engeland, ca. 1180.

Afb. 4. Sint Augustinus is het niet eens met het tekstcommentaar, Cambridge, Trinity College, B.5.4, fol. 33v, *Magna Glossatura* op de psalmen, Noord-Frankrijk, ca. 1164-1177.

Vanaf het midden van de dertiende eeuw komt er meer decoratie in de marges terecht en wordt het steeds onafhankelijker van de tekst. Randall noemt in de introductie van haar boek *Images in the Margins of Gothic Manuscripts* (1966) meerdere redenen voor de opkomst van deze decoratie. Romaanse en gotische initialen werden steeds voller. Blijkbaar waardeerde men deze vollere illustraties en nam de decoratie daardoor steeds meer toe. De versiering liep uiteindelijk over in de marges, zodat er nog meer decoratie mogelijk was. Dit valt samen met de toenemende vraag naar dit soort boeken rond het midden van de dertiende eeuw. Vooral een groeiende hogere middenklasse kwam op en toonde belangstelling voor versierde boeken. Deze objecten hadden niet alleen esthetische waarde, maar waren ook belangrijke statussymbolen. De gotische margedecoratie kwam het meest flamboyant tot uiting in de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk. Deze regio was in die tijd tevens het meest actieve

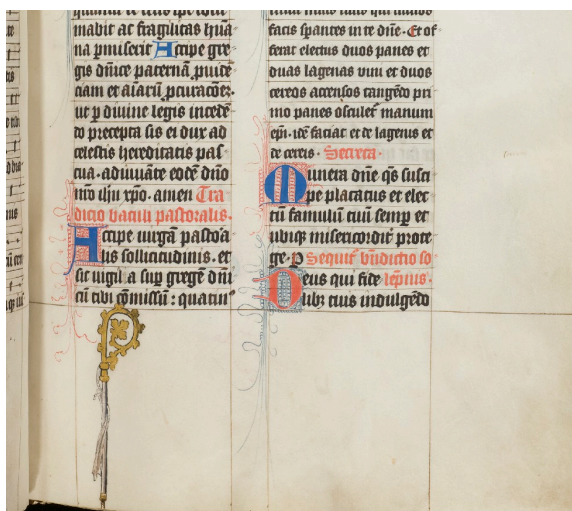
⁵ Lucy Freeman Sandler, 'The Study of Marginal Imagery: Past, Present, and Future', *Studies in Iconography* 18 (1997), pp. 1-2.

⁶ Michael Camille, *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art*, Londen 1992, p. 21.

handelsgebied in Noord-Europa. De manuscriptproductie groeide tot grote hoogte. Met deze actieve handel vond er ook veel culturele uitwisseling plaats tussen Frankrijk, de Nederlanden en Engeland. Daarbij ontwikkelden de decoratiethema's zich op diverse manieren. De periode van ongeveer 1250 tot 1350 kan als hoogtepunt van de gotische margedecoratie worden gezien.⁷ Vooral vanaf 1400 nam de margedecoratie een minder speels karakter aan. De decoratieve waarde van bijvoorbeeld jachtaferelen of diverse exotische vogels werd op prijs gesteld en de parodiërende aard van de gotische margedecoratie nam af.⁸

De margedecoratie is in allerlei vormen en maten te vinden. Het kan als het ware een omranding van de pagina vormen, een Bijbelse cyclus tonen, of willekeurig geplaatst zijn en volledig losstaan van de tekst.⁹ Bij sommige margedecoratie is op het eerste gezicht al duidelijk wat ermee bedoeld wordt. Zo kunnen landbouwactiviteiten voorkomen in de marges van een kalender, hetgeen wijst op de hoofdactiviteit van die maand. Ook religieuze attributen, zoals een mantel, staf of boek kunnen vrijwel meteen begrepen worden. Zo komen ze voor in een pontificale, een boek dat diende als handleiding voor de bisschop tijdens de liturgie.¹⁰ Een goed voorbeeld is de bisschopsstaf in de ondermarge van het Pontificale van Sinte Marie op afb. 5. Deze pagina beschrijft de wijding van kloosterlingen. De abten en abdissen worden de herders voor de gemeente en krijgen de staf overhandigd. In de tekst vlak boven de staf wordt de overhandiging beschreven: *Accipe baqulum pastoralis* ('Accepteer de roede van de herderlijke zorg').¹¹

Afb. 5. Een bisschopsstaf in de ondermarge, Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 49r, Pontificale van Sinte Marie, Noordelijke Nederlanden, ca. 1450.

Er is echter ook een categorie margedecoratie die op het eerste gezicht niet zo makkelijk te begrijpen is. Hier zijn vele voorbeelden van te noemen. Rare (fantasie)wezens met bijvoorbeeld menselijke bovenlijven en dierlijke onderkanten, ook wel drolerieën genoemd, versieren de marges. Allerlei dieren en mensen voeren rare activiteiten uit, die soms zelfs als obscene beschouwd kunnen worden. Sommige, op het

⁷ Randall 1966 (zie noot 4), pp. 8-10.

⁸ Bernard Bousmanne, 'De kunst van de marges: drolerieën en marginalia' (tekst bij een tentoonstelling), *Vlaamse Miniaturen*: < http://expositions.bnf.fr/flamands/arret_nl/07_2.htm > (23 april 2015).

⁹ Sandler 1997 (zie noot 5), p. 13.

¹⁰ 'Een controversieel pontificale', *Universiteitsbibliotheek Utrecht. Bijzondere Collecties*: < <http://bc.library.uu.nl/nl/node/208> > (12 mei 2015).

¹¹ James Hall, *Hall's Iconografisch Handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Leiden 2006⁶ (1974) (term: bisschopsstaf).

oog 'rare', afbeeldingen hebben echter wel degelijk een betekenis. Populaire motieven zijn de ridderromans, mythische verhalen, bestiaria-symboliek, fabels en volksverhalen. Een aap die toekijkt vanuit een boom op een jager die een laars uit- en aantrekt wijst op het bestiaria-verhaal hiervan (afb. 6). Het verhaal komt voor het eerst voor in de *Naturalis Historia* van de Romein Plinius (23-79 na Chr.). De aap kan gevangen worden door een jager die zijn laarzen uit en aan doet. De aap wil hem nadoen, maar de laarzen zijn met lood gevuld. De jager kan hem zo gemakkelijk vangen.¹² In de *Bestiaire d'amour* van de geleerde Richard de Fournival (ca. 1250) staat de aap die gevangen wordt door de laars symbool voor de auteur die gevangen wordt door de liefde van zijn beminde.¹³ Daarnaast zijn er vele woordspelingen, gezegden of exempla (morele anekdoten die een lesje leren) te vinden in de marges, evenals obscene taferelen met uitwerpselen. Vaak speelt humor ook een rol in de vorm van de omgekeerde wereld: de haas die nu jacht maakt op de jager is hier een amusant voorbeeld van.

Afb. 6. De jager en de aap, Stowe 17, fol. 70r.

Randall stelt dat de gotische margedecoratie voorkomt in zowel religieuze als seculiere teksten.¹⁴ Dit is tot op zekere hoogte waar. Kunsthistorica Lucy Freeman Sandler merkt echter op in haar artikel 'The Study of Marginal Imagery: Past, Present, and Future' (1997) dat de margedecoratie vooral tot uiting komt in religieuze teksten en dan voornamelijk in psalters en getijdenboeken. Het vaak niet-religieuze karakter van de margedecoratie lijkt sterk in contrast te staan met dit soort serieuze teksten. Sandler geeft aan dat het hierbij interessant is om te kijken naar de hoofdillustratie (miniaturen en gehistorieerde initialen), omdat deze meestal niet direct de inhoud van de tekst illustreren. In een psalter komt het bijvoorbeeld vaak voor dat een tekst uit het Oude Testament vergezeld wordt door een cyclus van het leven van Christus. Beide thema's zijn natuurlijk religieus van aard, maar hebben 'oppervlakkig' gezien niets met elkaar te maken. Pas als er over wordt nagedacht wordt het verband duidelijk: het Oude Testament als voorafspiegeling van het Nieuwe Testament met Christus. Wellicht dat de margedecoratie ook in dit licht gezien moet worden. Ook margedecoratie komt vaak voor bij teksten die zich minder makkelijk lenen voor tekstillustratie.¹⁵

¹² Plinius, *The Natural History*, Chap. 80. (54.)-Apes. Vertaling door: Perseus Digital Library: < <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0978.phi001.perseus-eng1:8.80> > (10 februari 2015).

¹³ Julia Szirmai en R. Lops, *Twee middeleeuwse beestenboeken*, Hilversum 2005, p. 36.

¹⁴ Randall 1966 (zie noot 4), p. 8.

¹⁵ Sandler 1997 (zie noot 5), pp. 26-27.

Jean Wirth, een Franse historicus, beargumenteert dat de margedecoratie vooral in religieuze boeken voorkwam doordat de motieven geschikt waren voor de aristocratie als vermaak tijdens de lange uren van het bidden: een manier om het strenge karakter van het boek wat te verlichten.¹⁶ De afleidende, kwaadaardige, maar soms ook grappige decoratie was juist bedoeld om grotere nadruk te leggen op de morele boodschap van de tekst.¹⁷ Als argument geeft hij aan dat komische teksten, zoals de fabliau, in tegenstelling tot religieuze boeken geen margedecoratie hebben. Daarnaast heeft de margedecoratie bijna nooit iets te maken met de tekst, hetgeen een vermakelijke functie waarschijnlijker maakt. De recensie van kunsthistorica Madeline H. Caviness vindt de uitleg van vermakelijke functie niet voldoende: de geestelijken zouden gelach vast niet op prijs hebben gesteld. Dit kan ontkracht worden door het feit dat getijdenboeken als privé-boeken gebruikt werden. Ook geestelijken hadden met deze decoratie te maken in hun eigen kloosterlijke handschriften. Zij stelt ook dat de soms duivelse en enge monsters in de decoratie vast niet zo lachwekkend werden gevonden.¹⁸

De suggestie van Wirth dat bepaalde margedecoratie bedoeld kan zijn om nadruk te leggen op de morele boodschap van de tekst lijkt aannemelijk. Caviness heeft een punt dat sommige enge monsters wellicht niet zo lachwekkend zouden zijn geweest. Ze kunnen echter alsnog de nadruk leggen op de morele functie. Dat vermakelijke margemotieven de lezer moeten vertellen dat hij op de tekst moet letten, kan ook toegepast worden op de 'enge' decoratie. Zodra een afschrikwekkend monster voorbij komt, kun je je beseffen dat je eigenlijk goed bezig moet zijn met de tekst.

De reden dat margedecoratie vooral bij religieuze teksten voorkomt, heeft misschien ook een praktische aard. De getijdenboeken waren vaak klein van formaat en dus beter geschikt voor randvullende margedecoratie dan de vaak grotere formaten handschriften met seculiere teksten. De reden waarom de margedecoratie vooral voorkomt in getijdenboeken is dus niet gemakkelijk te noemen. De margedecoratie vormt samen met de miniaturen en de initialen een ingewikkeld beeldprogramma dat meerdere functies kan hebben: mooi, imponerend, vermakelijk, informerend, annoterend, afschrikwekkend en meer. Er is niet één simpele functie, maar er zijn meerdere, door elkaar lopende functies en betekenissen.

1.2 Onderzoek naar margedecoratie

*"Why should the margins of devotional books [...] be loaded with incongruous distortions of natural or fabulous forms of life and why did not the sense of propriety in the possessors of such books revolt at the ill-timed, and even indecent, merriment of the artist? The only answer to be given to this question is that the ornamentation of a manuscript must have been regarded as a work having no connection whatever with the character of the book itself."*¹⁹

Dit citaat uit 1896 van E.M. Thompson (1840-1929), destijds handschriftenconservator van het British Museum, roept meer dan honderd jaar later wat vraagtekens op. Hij veronderstelt dat de enige reactie van de eigenaar op zo'n versierd boek afkeer moet zijn geweest. Als de boekbezitters daadwerkelijk deze reactie hadden, dan was er ook geen plaats geweest voor deze margedecoratie. De aristocratie bestelde en kocht deze boeken aan. Als ze andere wensen hadden gehad wat betreft de versiering, dan had de gotische margedecoratie vast niet zo'n hoogtepunt beleefd. Daarnaast neemt Thompson

---

¹⁶ Madeline H. Caviness, 'Review: Jean Wirth, *Les Marges à drôleries dans les manuscrits gothiques (1250-1350)*', 23 september 2011, *caa.reviews*: < <http://www.caareviews.org/reviews/1699> > (7 mei 2015).

¹⁷ Mónica Ann Walker Vadillo, 'Apes in Medieval Art', 28 oktober 2013, *Medieval Animal Data Network*: < <http://mad.hypotheses.org/172> > (26 januari 2015).

¹⁸ Caviness 2011 (zie noot 16).

¹⁹ E.M. Thompson, 'The Grotesque and the Humorous in Illuminations of the Middle Ages', *Bibliographica* 2 (1896), p. 309.

aan dat de decoratie blijkbaar geen connectie moet hebben gehad met het karakter van het boek zelf. De keuze van verluchters om deze boeken toch te versieren met margedecoratie spreekt dit tegen: deze connectie moest er wel zijn, anders werden ze nou eenmaal niet of op een andere, 'correcte' manier versierd.

Margedecoratie werd lange tijd als een minderwaardig onderzoeksonderwerp beschouwd. Kunsthistoricus Louis Maeterlinck (1846-1926) voegde in zijn studie over satire in de Vlaamse schilderkunst in 1907 een opmerking van zijn redacteur toe:

“Le livre, enluminé par sa rareté même, était un ami qui servait à plus d'un usage; après avoir instruit les érudits par la lecture du texte, les illustrations intéressaient les femmes dans leurs heures de rêveries. Elles étaient heureuses de les trouver pour distraire leurs enfants en leur montrant les gambades comiques des animaux et les scènes drôles représentées sur les marges du manuscrit.”²⁰

Laura Kendrick noemt dit standpunt van Maeterlinck in haar artikel 'Making Sense of Marginalized Images in Manuscripts and Religious Architecture' (2010) meer typerend voor de activiteiten van een negentiende-eeuwse bourgeoisie dan van de middeleeuwen.²¹ Er worden geen redenen gegeven voor de aanname dat vrouwen en kinderen alleen gebruik maakten van de illustraties. Daarnaast houdt de uitspraak ook geen rekening met het feit dat vele beroemde manuscripten juist voor vrouwen zijn gemaakt. Voorbeelden zijn het Getijdenboek van Katharina van Kleef, het Gebedenboek van Maria van Gelre en het Getijdenboek van Jeanne d'Evreaux. Deze vrouwen hadden deze boeken heus niet alleen voor de plaatjes.

Kunsthistoricus Emile Mâle (1862-1954) had de meest uitgesproken mening. Hij noemde alle pogingen van symbolische toeschrijvingen aan de monsterlijke en bizarre margedecoratie een *“manie symbolique”*.²² Hij gebruikte het bekende citaat van Sint Bernardus van Clairvaux uit de twaalfde eeuw om zijn argument te bekrachtigen. Als Sint Bernardus de voorstellingen niet begreep, zo beargumenteerde Mâle, moeten moderne onderzoekers ze sowieso niet proberen te begrijpen. De decoratie was niet bedoeld om een betekenis te hebben.²³

Er kwam echter wel een ommekeer in het onderzoek naar de betekenis van margedecoratie. Het duidelijkst is dit te merken in het boek van kunsthistoricus H.W. Janson (1913-1982): *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and the Renaissance* (1952). Vooral zijn hoofdstuk 'Apes in Gothic Marginal Imagery' gaat in op de margedecoratie. Hij beargumenteerde dat je in de zoektocht naar de betekenis of functie van marginalia geen keuze moet maken tussen twee uitersten. Dat werd voorheen wel gedaan. Als er geen theologische of religieuze betekenis aan te duiden was in een afbeelding, dan werd gesteld dat de afbeelding puur decoratief moest zijn.²⁴ Janson voert aan dat er juist een hele wereld van thema's uit andere bronnen is af te leiden: klassieke mythologie, fabels, exempla, folklore en veel meer. Het blijft echter lastig om erachter te komen wat een afbeelding verbeeldt. Een motief kan bijvoorbeeld alleen vermakelijk zijn, zonder diepere, symbolische betekenis. Het is soms lastig te bepalen wanneer je stopt met interpreteren. Hij stelt wel dat er maar zelden een connectie is met de tekst.²⁵

Het boek *Images in the Margins of Gothic Manuscripts* (1966) van kunsthistorica Lilian M.C. Randall heeft veel betekend voor het onderzoek naar margedecoratie. Het bevat een index van allerlei motieven en in welke handschriften deze te vinden zijn. Voorheen was nog nooit zo'n grootschalige poging gedaan om een systematische

---

²⁰ Louis Maeterlinck, *Le genre satirique dans la peinture flamande*, Brussel 1907, p. 2.

²¹ Laura Kendrick, 'Making sense of marginalized images in manuscripts and religious architecture', in: Conrad Rudolph (red.), *A Companion to Medieval Art. Romanesque and Gothic in Northern Europe*, Chichester 2010, pp. 274-275.

²² Emile Mâle, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, Parijs 1898, p. 66.

²³ Kendrick 2010 (zie noot 21), pp. 275-279.

²⁴ Janson 1952 (zie noot 2), p. 42.

²⁵ Janson 1952 (zie noot 2), pp. 163-164.

inventarisatie van motieven te maken. Via haar boek kan gemakkelijk vergelijkingsmateriaal worden gevonden. Zo kan bekeken worden of een bepaald motief een beeldtraditie heeft en dus veel voorkomt, of een zeldzaam fenomeen is.²⁶ Het blijft uiteraard noodzakelijk om ook zelf op zoek te gaan naar marginalia die zij eventueel niet heeft opgenomen.²⁷ Ook is zij de auteur van vele artikelen die ingaan op het fenomeen marginalia. Een voorbeeld is het artikel 'Exempla as a Source of Gothic Marginal Illumination' (1957). Daarin onderzoekt ze de grote invloed van bedelorden en exempla op het ontstaan en de ontwikkeling van thema's in de margedecoratie.²⁸ Een ander voorbeeld is het artikel 'A Mediaeval Slander' (1960), waarin ze een specifiek motief bespreekt: namelijk het 'ei' in de kunst. Ze onderzoekt aan de hand van dit motief wat de invloed is van spreekwoorden en actuele gebeurtenissen op de betekenis en symboliek van het ei.²⁹

Een andere belangrijke auteur is kunsthistoricus Michael Camille (1958-2002) die vooral focust op de context. Hij brengt allerlei margemotieven uit verschillende kunstvormen bij elkaar: margedecoratie in handschriften, koorbanken, architectuur en kunstnijverheid. In zijn boek *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art* (1992) bespreekt hij de verschillende aspecten van de middeleeuwse samenleving (klooster, kerk, stad en hof) die op verschillende manieren met deze kunstvormen omgingen. Hij noemt ook belangrijke aspecten die in ogenschouw moeten worden genomen in het onderzoek naar margedecoratie. Hij merkt bijvoorbeeld op dat het schrijven van de teksten en het decoreren van de pagina's uiteindelijk door verschillende personen gedaan werd. Marginalia, zo stelt hij, geven een extra dimensie aan het boek, namelijk "to gloss, parody, modernize, problematize, while never totally undermining it."³⁰

Dit boek riep veel discussie op. Kunsthistoricus Jeffrey Hamburger begint zijn recensie van dit boek met de positieve opmerking dat Camille een goede schrijver is. Daarna wordt zijn stuk echter snel kritisch en merkt hij op dat het boek te snel geschreven is en dat er vele slordigheden zijn op te merken. Af en toe neigt Camille overinterpreterend te zijn, bijvoorbeeld onder invloed van foute Latijnse vertalingen. Hij is ook niet altijd even consequent. Aan de ene kant benadrukt hij het autonome bewustzijn van de kunstenaar en zijn vrijheid. Aan de andere kant wordt deze stelling weer afgezwakt door andere uitspraken (bijvoorbeeld de invloed van de opdrachtgever die soms erg groot is).³¹ Toch is de aanpak van Camille bewonderenswaardig: hij kijkt niet puur naar het motief, maar plaatst het in de context waarin het gemaakt is. Hij houdt rekening met de praktijk van de ateliers, de wensen van de middeleeuwse mens en verschillende invloeden van bijvoorbeeld populaire literatuur.

Naast dit boek heeft Camille ook andere artikelen en boeken geschreven. Een voorbeeld is zijn artikel 'At the sign of the 'Spinning Sow': the 'other' Chartres and images of everyday life of the medieval street' (2003). Hij neemt het motief van de spinnende zeug in de vorm van een sculptuur op een huis en schetst de context eromheen: de plaatsing in een openbare ruimte en de betekenis van het spinnen (een typisch vrouwelijke bezigheid). Hij concludeert dat er meerdere, door elkaar lopende en contrasterende betekenissen zijn toe te kennen aan zo'n motief. Het hangt af van de toeschouwer, de maker en andere aspecten. Hij waarschuwt ook voor het gevaar altijd

---

²⁶ Randall 1966 (zie noot 4), pp. 43-235.

²⁷ Carl Nordenfalk, 'Review: Drolleries', *The Burlington Magazine* 109 (1967) nr. 772, pp. 418-421.

²⁸ Lilian M.C. Randall, 'Exempla as a Source of Gothic Marginal Illumination', *The Art Bulletin* 39 (1957) nr. 2, pp. 97 en 107.

²⁹ Lilian M.C. Randall, 'A Mediaeval Slander', *The Art Bulletin* 42 (1960) nr. 1, pp. 25 en 31.

³⁰ Camille 1992 (zie noot 6), p. 10.

³¹ Jeffrey Hamburger, 'Review: Image on the Edge: The Margins of Medieval Art (Michael Camille)', *The Art Bulletin* 75 (1993) nr. 2, pp. 319-327.

de drang te hebben per se een betekenis toe te schrijven aan een afbeelding: er is niet altijd sprake van één antwoord.³²

Voor onderzoek naar margedecoratie kunnen verschillende benaderingen werken: culturele achtergrond van motieven, het boek als geheel, individuele motieven, enzovoorts. Iedere benadering heeft zijn voordelen en nadelen en eigen resultaten. Het is opvallend dat margedecoratie op social media steeds populairder wordt. In de film *Monty Python and the Holy Grail* (1975) komt onder andere margedecoratie voor uit Stowe 17, zoals door kunsthistorica Martine Meuwese is onderzocht.³³ Dit was een mooie voorbode op de heersende populariteit van deze kunstvorm op social media zoals Facebook, Twitter, Instagram en Pinterest. De vaak bizarre motieven worden hier vergezeld van een komische tekst die ze verbindt met het hedendaagse leven, zoals op afb. 7 (wat maar aantoont dat poep-en-pieshumor van alle tijden is). Het zijn echter niet altijd alleen grapjes die geplaatst worden: er wordt ook wel eens gepoogd om de bizarre motieven uit te leggen. Een voorbeeld is een recente post van de *Huffington Post*, waarin Jeffrey Hamburger een paar afbeeldingen uitlegt. Een man die in zijn hoofd wordt gestoken met een mes blijkt bijvoorbeeld een glimlach te hebben, wat je niet zou verwachten onder deze omstandigheden. Hamburger legt uit dat hij waarschijnlijk glimlacht omdat hij weet dat hij naar de hemel gaat. Hij kan de dood verwelkomen op een positieve manier, omdat hij toch wordt beloond.³⁴ Doordat deze eeuwenoude decoratie een populair onderwerp is op de social media, blijft de geest van deze kunst in leven.

Afb. 7. Een tweet over marginalia, @MedievalReacts, Twitter, 2 april 2015.

³² Michael Camille, 'At the sign of the "Spinning Sow": the 'other' Chartres and images of everyday life of the medieval street', in: Axel Bolvig en Phillip Lindley (red.), *History and images. Towards a New Iconology*, Turnhout 2003, pp. 253 en 275-276.

³³ Martine Meuwese, 'The Animation of Marginal Decorations in "Monty Python and the Holy Grail"', *Arthuriana* 14 (2004) nr. 4, pp. 47-49.

³⁴ Sara Boboltz, 'Art Historians Explain Why A Medieval Man Is Getting Rolled Into A Joint, Among Other Things', 6 april 2015, *Huffington Post*: < http://www.huffingtonpost.com/2015/04/06/art-historians-explain-medieval-drawings_n_6996058.html > (8 april 2015).

1.3 Apensymboliek in de margedecoratie

Om de symboliek van de aap in de margedecoratie te kunnen begrijpen moet eerst worden onderzocht hoe het beeld van de aap zich ontwikkeld heeft vóór die tijd. De apen kwamen al voor in de fabels van de Griek Aesopus (620-560 voor Christus), die op gemakkelijke wijze moreel advies geven. Hierin komen apen met name als bedriegers en imitators voor. Zo gaat de fabel over de aap en de dolfijn over een aap die in het water belandt. De dolfijn ziet hem aan voor een mens en wil hem redden. De aap gaat hier gretig op in en vertelt alles wat de dolfijn wil horen. De dolfijn komt erachter dat hij liegt en laat hem verdrinken.³⁵

Er zijn ook wetenschappelijke teksten geschreven, waarvan een goed voorbeeld de *Naturalis Historia* van de Romein Plinius is (23-79 na Christus). Dit encyclopedische werk tracht een compleet beeld te geven van de wereld. Over apen schrijft hij bijvoorbeeld dat er verschillende soorten zijn, ze imiteren en zijn gelukkig bij de nieuwe maan. Ook houden ze zoveel van hun kind dat ze het soms per ongeluk verstikken doordat ze het te hard knuffelen. Zoals eerder genoemd kan de aap gevangen worden door de jager met een laars (zie afb. 6). Er is ook een variant waarbij de jager doet alsof hij vogellijm in zijn ogen smeert. De aap doet dit echt en kan zo gevangen worden.³⁶

De *Physiologus* uit de tweede eeuw na Christus is een verzameling van beschrijvingen van dieren, fantasiewezens en soms ook planten en stenen. De morele en allegorische symboliek van deze wezens wordt uitgelegd aan de hand van een anekdote. De *Physiologus* dient ook als meest gebruikte bron voor de bestiaria: boeken over de natuur en dieren met een morele en allegorische symboliek. Het gedrag van dieren wordt gebruikt om spirituele betekenissen aan te duiden. Hierin zijn drie belangrijke aspecten van de aap vermeld. Het verhaal van de aap en de jager die hem kan vangen door middel van een laars is al genoemd. Het tweede verhaal is van de aap die altijd twee kinderen krijgt. Ze geeft aan één kind de voorkeur. Als er een jager achter hen aan zit, neemt ze het geliefde kindje in haar armen en het andere kindje moet zich vastklampen aan haar rug. Als ze moe wordt tijdens het vluchten, moet ze op vier poten gaan rennen. Hierbij laat ze het geliefde kindje tegen haar zin vallen, terwijl het kindje op haar rug zich aan haar blijft vastklampen en dus overleeft. Dit staat symbool voor ongelijke liefde of voor iemand die de voorkeur geeft aan aardse plezieren, maar uiteindelijk alles verliest.³⁷

Het derde aspect is de aap die wordt vergeleken met de duivel. Zo wordt gezegd dat de aap een begin heeft, maar geen einde (oftewel geen staart). De duivel heeft geen staart, omdat hij geen einde heeft. Hij was in het begin een van de aartsengelen, maar zoals hij verging in de hemel, zo zal hij ook op het eind vergaan. Bovendien is de aap niet mooi, met name zijn achterwerk. Zo heeft de duivel ook geen mooi einde.³⁸

Een bestiarium bevat per dier drie beschrijvingen: natuurwetenschappelijk (hoe de aap eruit ziet), moraliserend (de moeder met twee kinderen staat voor ongelijke liefde) en allegorisch (de aap wordt vergeleken met de duivel). Per bestiarium kan de beschrijving verschillen. Oorspronkelijk waren de bestiaria vooral bestemd voor de geestelijken, als religieuze teksten over de hand van God in de natuur. Door toenemende geleterdheid en de rol van boeken als statussymbolen, werden de bestiaria in de dertiende eeuw in Noordwest-Europa steeds populairder voor rijke leken. Ook de inhoud van de bestiaria was aan verandering onderhevig: bepaalde

---

³⁵ Laura Gibbs, *Aesop's Fables. A new translation by Laura Gibbs*, Oxford 2002:

< <http://www.mythfolklore.net/aesopica/oxford/index.htm> > (Fabel nummer 324) (9 februari 2015).

³⁶ Plinius (zie noot 12).

³⁷ Florence McCulloch, *Mediaeval Latin and French Bestiaries*, Chapel Hill 1962, pp. 86-88.

³⁸ McCulloch 1962 (zie noot 37), pp. 86-88.

dierenbeschrijvingen veranderden, werden toegevoegd of weggelaten door religieuze, economische, sociale en politieke redenen.³⁹

De aap werd vanaf de vroege bestiaaria voornamelijk als duivels en als bedrieger gezien. De dieren kwamen vanaf de twaalfde eeuw echter steeds vaker naar Europa: als huisdier van de rijken, maar ook als exotisch dier dat trucjes kon uitvoeren.⁴⁰ Men kon toen zien dat deze dwaze apen, die zo op mensen lijken, helemaal niet zo duivels en slecht waren. Ze waren juist vermakelijk en uitstekend geschikt voor parodie in de margedecoratie, omdat de reputatie van imiteren al vanuit de Griekse fabels bekend was.

De bestiariasymboliek werd vanaf de dertiende eeuw erg populair om te verwerken in de margedecoratie, maar bij de aap ging dat iets anders.⁴¹ In plaats van gebruik te maken van bestiariataferelen, werd de aap juist als meest favoriete wezen uit het dierenrijk gebruikt door zijn reputatie als imitator. Hij werd ingezet voor de parodie, humoristische taferelen en allerlei dwaze handelingen. Je komt musicerende en acrobatische apen tegen, soms vergezeld met een trainer.⁴² Er zijn ook een aantal thema's afgeleid van andere verhalen, bijvoorbeeld van het gegeven dat apen zo van hun kinderen houden. Dit heeft geleid tot de opvatting dat ze van alle soorten baby's houden en zo kom je regelmatig een aap in de marges tegen die een mensenbaby in zijn handen houdt. Hij heeft dit kindje blijkbaar net geroofd, omdat er elders vaak een moeder is te zien die verschrikt in een lege krib kijkt (afb. 8).⁴³

Ook zijn er veel apen te zien die vogels achtervolgen. De precieze oorsprong van dit gedrag is moeilijk te achterhalen. Het komt in ieder geval voor bij abdis Hildegard van Bingen in haar *Physica* uit de twaalfde eeuw. Zij schrijft dat de aap de vogel ziet vliegen. Hij wil dit graag nadoen, maar dat lukt natuurlijk niet, waardoor hij boos wordt.⁴⁴ Nog een schrijver uit de twaalfde eeuw is de christelijke theoloog Honorius Augustodunensis (1080-1154) die over drie typen vogels schrijft in zijn *Expositio in psalmos selectos*. Kleine zangvogels symboliseren de devote christenen die naar de hemel willen vliegen (ook dankzij de metafoor van de ziel als vogel). De aap, als duivels wezen, is hierbij een soort tegenstander en wil de vogels vangen. Grote vogels, zoals pelikanen of ooievaars, zijn gelijk aan de aap en worden vergeleken met heidenen. Hij vecht hier vaak mee.⁴⁵ Ten slotte zijn er ook nog uilen. Zij worden in de bestiaaria vaak vergeleken met joden. Uilen verschuilen zich voor het daglicht, zoals joden zich verschuilen voor het licht van Christus. De uil is daarom een metgezel en vriend van de duivelse aap. Zo zijn er drie typen vogels die drie typen mensen aanduiden: christenen, heidenen en joden.⁴⁶ In de margedecoratie zie je apen opvallend vaak vogels achtervolgen en de apen proberen ze regelmatig te vangen (afb. 9).

Apes kunnen allerlei menselijke bezigheden uitvoeren (timmeren, spinnen en spelletjes spelen), maar soms kan dit ook gezien worden als parodie: de apen lopen rond in bisschoppelijke kledij, er zijn apenscholen, apenartsen, apenridders die met elkaar of menselijke ridders vechten, apen die zich mengen in hoofse liefdestaferelen, of juist hele obscene activiteiten uitvoeren.⁴⁷ Doordat de aap zo veelzijdig was, werd daar in de margedecoratie goed gebruik van gemaakt.

---

³⁹ Debra Hassig, *Medieval Bestiaries. Text, Image, Ideology*, Cambridge 1995, p. 174.

⁴⁰ Vadillo 2013 (zie noot 17).

⁴¹ Debra Hassig, 'Marginal Bestiaries', in: L.A.J.R. Houwen (red.), *Animals and the Symbolic in Medieval Art and Literature*, Groningen 1997, pp. 186-188.

⁴² Janson 1952 (zie noot 2), p. 170.

⁴³ Janson 1952 (zie noot 2), p. 173.

⁴⁴ Janson 1952 (zie noot 2), p. 77.

⁴⁵ Overigens kan de pelikaan ook symbool staan voor Christus. Dieren kunnen op verschillende manieren gebruikt worden in de symboliek: in *bonum* (ten slechte) en in *malum* (ten goede).

⁴⁶ Janson 1952 (zie noot 2), pp. 177-178.

⁴⁷ Janson 1952 (zie noot 2), pp. 164-169.

Afb. 8. Aap steelt baby van vrouw, Stowe 17, fol. 189v-190r.

Afb. 9. Twee apen vangen vogels, Stowe 17, fol. 54v-55r.

Het boek *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and the Renaissance* (1952) van H.W. Janson is, naast zijn hoofdstuk over apen in de gotische margedecoratie, in zijn geheel uiterst belangrijk geweest voor het onderzoek naar de apensymboliek in de margedecoratie. Het imago van de aap wordt over een grote periode onderzocht, onder andere in allerlei kunstvormen. Het boek gaat over de imiterende aap, maar ook de geketende, zondige, duivelse en vermakelijke aap. Het is een breed opgezet werk, maar komt wel uit 1952. Er is in de tussentijd veel onderzoek gedaan dat nog meer kan bijdragen aan het begrip van de apensymboliek.

Na dit boek zijn er geen grootschalige onderzoeken gedaan naar de middeleeuwse apensymboliek, maar wel vele deelstudies. Deze gaan meestal in op een bepaald aspect van de aap en onderzoeken de betekenis en beeldtraditie. Het artikel 'Parodic animal physicians from the margins of medieval manuscripts' (1996) van professor Engelse taal David A. Sprunger gaat in op de aap verkleed als arts en welke kritiek hierin verscholen zit. Hij toont aan dat dit motief ook in verschillende vormen voor kan komen. De aap kan alleen voorkomen, maar ook naast een patiënt. De patiënt kan een mens zijn, maar is ook vaak een vogel: een vijand van de aap. Het idee van de arts die niet het beste voor heeft met zijn patiënt wordt zo nog sterker benadrukt.⁴⁸

Ook kan een voorwerp genomen worden met daarop een apenmotief. Zo deed Bonnie Young in haar artikel 'The Monkeys & the Peddler' (1968) onderzoek naar een motief van apen die een marskramer beroven op een Bourgondische geëmailleerde beker. Zij wist in dit artikel de context te reconstrueren waarin dit motief waarschijnlijk is ontstaan en vergeleek het ook met hetzelfde motief in andere kunstvormen (zoals in de margedecoratie in handschriften).⁴⁹

Er kan daarnaast ook worden gekeken naar apen vanuit een historisch perspectief: waarom wilde men een aap als huisdier? Dit wordt onderzocht in een online

⁴⁸ Sprunger 1996 (zie noot 3), pp. 67-73.

⁴⁹ Bonnie Young, 'The Monkeys & the Peddler', *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 26 (1968) nr. 10 (juni), p. 443.

blog van historicus Thierry Buquet: 'Preventing "Monkey Business." Fettered Apes in the Middle Ages' (2013). Door deze context te schetsen, kan ook beter begrepen worden wat er bedoeld wordt met de geketende apen in de margedecoratie. Vaak wordt hiermee een aapje dat trucjes kan doen aangeduid, samen met een trainer. Apen werden echter ook geketend zodat ze niet teveel kattenkwaad uithaalden als huisdier. Dit kon ook een symbolische laag bevatten: de rijke aristocratie die zichzelf geketend heeft aan zijn eigen gierigheid.⁵⁰

Dit zijn maar een paar voorbeelden van de deelstudies naar apen. Vaak wordt een beeldmotief apart genomen en bestudeerd. Er is echter nog ruimte om te kijken naar alle apen in één handschrift en hoe zij met elkaar en met de andere margedecoratie in verband staan.

1.4 Wat is een getijdenboek?

Een getijdenboek is een persoonlijk gebedenboek dat enorm populair was tussen de late dertiende en vroege zestiende eeuw, vooral in Frankrijk en de Nederlanden. Het boek was niet bedoeld voor de geestelijken, maar voor de 'gewone' (maar alsnog rijke) mannen en vrouwen. Gebeden moesten dagelijks opgezegd worden volgens de officiële gebedsuren (getijden). Een belangrijke reden voor het ontstaan van dit boek is het verlangen van leken om de geestelijkheid te imiteren. Ze wilden een vorm van het breviarium (gebruikt door geestelijken), maar dan makkelijker in gebruik en ook mooier voor het oog.⁵¹

De inhoud van een getijdenboek verschilt per handschrift, maar bestaat meestal uit acht delen: de kalender, vier lessen uit het evangelie, de Mariagetijden, Getijden van het Heilige Kruis, Getijden van de Heilige Geest, twee gebeden voor Maria ("Obsecro te" en "O intemerata"), de Boetepsalmen en litanie, het Dodenofficie en verschillende gebeden. De Mariagetijden zijn het belangrijkste deel van het getijdenboek. Deze bestaan uit acht *horae* (uren) waarop gebeden wordt: Metten en Laudan (op het begin van de dag), Priem (rond zes uur 's ochtends), Terts (rond negen uur 's ochtends), Sext (rond twaalf uur 's middags), Noen (rond drie uur 's middags), Vesper (met zonsondergang) en Completen (in de avond). Elk uur bestaat uit psalmen, hymnes, cantica, lessen, gebeden, capitula en vele toevoegingen zoals antifonen. In de praktijk werd vooral 's ochtends thuis gebeden of tijdens de mis in de kerk.⁵²

De Mariagetijden waren erg belangrijk voor de geestelijken en kwamen al in de achtste en negende eeuw voor. Rond de tiende eeuw vormde het een standaard onderdeel van het gebed in Noord-Europa en het komt in de elfde eeuw ook al voor in sommige manuscripten. Gedurende de twaalfde en dertiende eeuw werd deze tekst aan psalters toegevoegd: de gebedenboeken die toen het meest gebruikt werden door leken en die vooral psalmen bevatten. Dit vormde een mooie tussenvorm voor de overgang naar getijdenboeken: tegen de late dertiende eeuw werd het psaltergedeelte steeds vaker weggelaten en zo ontstond het getijdenboek. De Mariagetijden werden vergezeld door elementen vanuit het breviarium (zoals de kalender, boetepsalmen, litanie en het dodenofficie).⁵³

Tussen de late dertiende en vroege zestiende eeuw werd het getijdenboek een echte bestseller. Dit had meerdere redenen. Er is al genoemd dat men meer de geestelijkheid wilde imiteren en zo meer devotie kon tonen. Het is een belangrijk hulpmiddel tijdens het gebed en in het religieuze leven. Daarnaast groeide de aanbidding van de maagd Maria niet alleen in de vorm van kathedralen en beeldhouwkunst, maar zeker ook in de vorm van boeken. De getijdenboeken werden op

---

⁵⁰ Thierry Buquet, 'Preventing "Monkey Business". Fettered Apes in the Middle Ages', 23 juni 2013, *Medieval Animal Data Network*: < <http://mad.hypotheses.org/37> > (11 januari 2015).

⁵¹ Roger S. Wieck, *The Book of Hours in Medieval art and life*, New York 1988, p. 27.

⁵² Wieck 1988 (zie noot 51), p. 28.

⁵³ Wieck 1988 (zie noot 51), p. 28.

prachtige manieren versierd, hetgeen ze ook een geliefd en gewild voorwerp maakte. Ze zijn dan ook zelden onversierd.⁵⁴

Ze werden zo populair dat ze in allerlei soorten en maten verschenen, van simpele versies tot zeer luxe, versierde objecten. Geen getijdenboek is hetzelfde, omdat ook de inhoud van elkaar kan verschillen. De opdrachtgever kan bijvoorbeeld de voorkeur geven aan bepaalde gebeden of heiligen. Ook kan er sprake zijn van streekgebonden iconografische programma's.⁵⁵ Omdat de boeken zo populair werden, groeide een enorme industrie rondom de verluchting van deze boeken.⁵⁶

Het begin van een tekst geeft de verluchter de gelegenheid om een paginagrote miniatuur te maken. Dit kan een individueel motief zijn, maar kan ook een cyclus vormen met andere afbeeldingen in het boek. Dit diende als herkenningspunten in het boek, om te kunnen onthouden waar wat stond. Daarnaast kon men de schoonheid van het boek waarderen en hielp decoratie bij meditatie.⁵⁷ Hoewel de decoratie per boek verschilt, komen sommige afbeeldingen vaak voor. De Mariagetijden hebben bijvoorbeeld een cyclus van miniaturen die meestal te maken heeft met het leven van Maria en de kindertijd van Christus.⁵⁸ Doordat sommige thema's alleen in bepaalde regio's gevonden worden, kan dit ook helpen bij de toeschrijving aan een bepaald atelier of gebied.

Nu de drie belangrijke termen voor dit onderzoek zijn bestudeerd, kan specifiek gekeken worden naar Stowe 17. Voordat onderzoek verricht kan worden naar de apen, moeten we eerst het handschrift waar ze instaan beter leren kennen: waar komt dit boek vandaan, voor wie is het gemaakt en wat maakt het zo bijzonder?

---

⁵⁴ Wieck 1988 (zie noot 51), p. 27.

⁵⁵ Janet Backhouse, *Books of Hours*, Londen 1985, p. 3.

⁵⁶ Wieck 1988 (zie noot 51), p. 29.

⁵⁷ Wieck 1988 (zie noot 51), p. 28.

⁵⁸ Wieck 1988 (zie noot 51), p. 60.

2. Getijdenboek Stowe 17

Het Latijnse getijdenboek Stowe 17 is een uitzonderlijk klein (95 x 70 mm) en rijkelijk versierd handschrift van ca. 1310-1320 vervaardigd te Luik (zie ook bijlage I voor fysieke kenmerken, decoratie en inhoud van Stowe 17). Het werd gemaakt op het hoogtepunt van de gotische margedecoratie en dat is ook te merken aan de hoeveelheid decoratie en de vindingrijkheid van de motieven. Stowe 17 bestaat uit zeven delen: een Franstalige kalender, de Mariagetijden, Boetepsalmen, Trappsalmen, Litanie, Dodenofficie en Franstalige gebeden.

2.1 Herkomst en stijl

Voordat de oorsprong van Stowe 17 aan Luik werd toegeschreven, werd het handschrift in de *Catalogue of the Stowe Manuscripts in the British Museum* uit 1895-1896 toegeschreven aan Maastricht en werd het boek 'The Maastricht Hours' genoemd. Zo staat het nog steeds vermeld op de site van de British Library.⁵⁹ Rond 1907 kwam kunsthistoricus G. Vitzthum met de theorie van de zogenaamde 'Maastricht school', waar hij onder andere Stowe 17 en andere manuscripten aan toeschreef. Dit kwam mede door de vele heiligen uit Maastricht die in de kalender vertegenwoordigd zijn. Judith H. Oliver schrijft in haar boek *Gothic Manuscript Illumination in the Diocese of Liège (c. 1250 - c. 1330)* (1988) dat deze theorie onjuist is.⁶⁰ De Maastrichtse school bleek op dat moment helemaal geen belangrijk centrum te zijn voor manuscripten, maar was eerder een provinciaal gebied dat geïnspireerd werd door manuscripten uit Brabant en Luik.⁶¹

In haar boek heeft ze een corpus gemaakt van Luikse manuscripten en beschrijft ze ook de moeilijkheden van zo'n toeschrijving. Oliver noemt kenmerkend aan Maaslandse psalters dat ze heel lokaal zijn qua religieuze uitingen en teksten: "*The complexity of their contents is thus our first concern, for contents - not style - most firmly identify a manuscript as belonging to the Mosan region.*"⁶² De stijl is namelijk onderhevig aan vele invloeden. Allereerst viel het bisdom Luik onder het Heilige Roomse Rijk, maar later onder Frankrijk. Ieder bisdom bracht zijn eigen stijl mee en ook kunstenaars vanuit Noord-Franse steden trokken noordelijker en verspreidden hun stijl.⁶³

Oliver schrijft een lopend verhaal over de ontwikkeling van manuscripten uit deze regio. Er wordt vooral naar de verschillende teksten (getijden, gebeden, etc.) en eventuele dialecten gekeken, maar soms ook naar de iconografie van bepaalde motieven en stijl. Er kunnen meerdere redenen worden genoemd voor de toeschrijving van Stowe 17 aan Luik. De Franstalige kalender heeft bijvoorbeeld Waalse dialect-elementen en Maaslandse heiligen.⁶⁴ Zo zijn de Waalse woorden voor juni, juli en augustus in Stowe 17 *Fenas*, *Resailh* en *Aust*. De maanden juli en augustus verwijzen naar het hooien en oogsten, wat in zowel Maaslandse en Vlaamse psalters wordt weergegeven.⁶⁵ Het zaaien in september wordt in alle vroege Maaslandse psalters weergegeven en in twee latere

---

⁵⁹ *Catalogue of the Stowe Manuscripts in the British Museum*, Londen 1895-1896 (herdruk: 1973), Vol. I, pp. 12-13.

⁶⁰ Judith H. Oliver, *Gothic Manuscript Illumination in the Diocese of Liège (c.1250-c.1330)*, Leuven 1988, p. 193.

⁶¹ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 197.

⁶² Oliver 1988 (zie noot 60), p. 23.

⁶³ Oliver 1988 (zie noot 60), pp. 20-22.

⁶⁴ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 270.

⁶⁵ Stowe 17 heeft ook een aantal werken die afwijken van de normaal weergegeven werken in de Maaslandse kalenders. Zo bevat november het voeren van eikels aan zwijnen en december bevat het brood bakken. Deze motieven komen uit de Franse en Vlaamse manuscripten. Oliver 1988 (zie noot 60), p. 32.

(waaronder in Stowe 17). Tenslotte komt het woord voor juni, *resailh*, alleen voor in Maaslandse documenten van 1250 tot in de vijftiende eeuw.⁶⁶

Er worden ook een paar lokale heiligen genoemd in de kalender. Als de plaatsnamen worden ingevoerd op een kaart (afb. 10), wordt duidelijk dat de regio nauw verbonden was. Aangrenzende of dichtbij liggende bisdommen bij Luik zijn Keulen, Trier, Metz, Verdun, Reims, Kamerijk en Doornik. Het is niet opmerkelijk dat deze gebieden culturele uitwisselingen hebben en ook gemeenschappelijke heiligen vereren.

30 januari:	Adegou le virgene (Aldegonde, abdis van Maubeuge)
17 maart:	Gertrus (Getrudis, abdis van Nijvel)
18 april:	Ursmart (Ursmarus, abt en bisschop van Lobbes)
23 april:	Albert (Bisschop van Luik en beschermheilige van Maastricht)
28 april:	Translatiefeest van Lambertus (Bisschop van Maastricht)
30 april:	Quitin (Sint Quintinus, patroon van Hasselt)
13 mei:	Servais (Servatius, bisschop van Maastricht)
23 mei:	Wibert (Guibertus, abt van Gembloers)
8 juni:	Medart (Medardus van Noyon)
1 juli:	Monegou (Monegundis, van Tours)
25 september:	Aman (Amandus, bisschop van Maastricht)
30 september:	Folhin (Folquinus, abt van Lobbes)
3 oktober:	Hubert (Hubertus, bisschop van Maastricht en Luik)
23 november:	Tron (Trudo, stichter van Sint-Truiden)

Afb. 10. Lokale heiligen. Kaart gemaakt met behulp van ZeeMaps: < www.zeemaps.co > (2 augustus 2015).

Ook bij sommige keuzes van illustratie kan gezien worden dat iets typisch Maaslands is. In Maaslandse psalters wordt bijvoorbeeld normaal gesproken bij psalm 26 de scène van Christus die een blinde man geneest getoond.⁶⁷ Hoewel Stowe 17 een getijdenboek is en dus iets anders omgaat met de psalmen, is het toch opmerkelijk om te vinden dat bij psalm 26, op fol. 212r, een man in bruine mantel knielt richting Christus in de initiaal. Dit is dezelfde man als op fol. 135r waar Christus een blinde man geneest. De traditie om deze scène bij psalm 26 te illustreren wordt dus gevolgd.

⁶⁶ Oliver 1988 (zie noot 60), pp. 30-32.

⁶⁷ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 65.

De bedelorden waren erg populair in deze regio en ze hadden hun invloed op de thema's die verbeeld werden door bijvoorbeeld exempla.⁶⁸ In Maaslandse handschriften vindt je vele exempla, bijvoorbeeld het 'schieten op vaders lijk', in Stowe 17 op fol. 117v-118r.⁶⁹ Dit motief is in meerdere Maaslandse handschriften te vinden, bijvoorbeeld in een psalter-getijdenboek (New York, The Morgan Library & Museum, M.183, fol. 70r).

Oliver noemt het atelier van getijdenboek (Londen, British Library, Add. 28784) als verantwoordelijke van Stowe 17. Naast dit boek komen ook het handschrift *Li Livres dou Tresor* (Parijs, Bibliothèque nationale, Fr. 566), het psalter (Luik, Bibliothèque de l'Université, MS. 431) en het psalter-getijdenboek (New York, The Morgan Library & Museum, M.183) uit dit atelier en hebben misschien model gestaan voor Stowe 17.⁷⁰ Veel composities en marginalia van Stowe 17 hebben hun bron uit (deze) eerdere Maaslandse manuscripten en Oliver geeft een paar voorbeelden. Ze noemt vergelijkbare torens in de kalender van het getijdenboek (Londen, British Library, Add. 28784), de thema's in marginalia zoals Christus die de blinde man geneest met een (blindengeleide)hond aan de lijn, de Vlucht naar Egypte, de Kindermoord van Bethlehem, de Dood en Kroning van Maria, Sint Egidius en zijn hert aangevallen door jagers en het 'schieten op vaders lijk'. Ook zijn er veel vergelijkbare monsters, hybriden, draken, leeuwen en zeemeerminnen te vinden in getijdenboek (Add. 28784).⁷¹

Oliver schrijft dat de verluchter van Stowe 17 al deze manuscripten heeft geraadpleegd, of heeft gekeken naar de modelboeken van het atelier. Dat laatste acht zij logischer. De modelboeken zijn een soort voorbeeldboeken, met motieven die gebruikt konden worden.⁷² Aangezien er niet veel overgebleven zijn, valt dat moeilijk te bewijzen. Het zou echter een goede verklaring kunnen zijn. Wij, met onze moderne ogen, zouden deze manier van kopiëren wellicht als negatief beschouwen. Het was echter heel normaal om motieven over te nemen of aan te passen.⁷³ Los van de manier waarop de verluchter gehandeld heeft, is het duidelijk dat de inspiratie voor de decoratie deels uit eerdere Maaslandse handschriften kwam.

Qua stijl is het boek iets later gedateerd dan zijn bronnen. De decoratie is wat sierlijker, bijvoorbeeld in de uitlopers van initialen met allerlei hybriden en bladranken. Terwijl eerdere voorbeelden geen bas-de-page scènes hebben met hun eigen grasondergrond, heeft Stowe 17 dit wel. Figuren zijn dynamischer weergegeven, terwijl ze zich omdraaien om meer diepte te krijgen. Ook communiceren diverse figuren met elkaar vanuit hun eigen kaders of met degenen op het tegenoverliggende folium. De stijl is wat vrijer en speelser.⁷⁴ De datering van ca. 1310-1320 is natuurlijk niet met zekerheid vast te stellen. In 1895-1896 werd bijvoorbeeld als datering de dertiende en veertiende eeuw aangehouden. Randall houdt de datering op ca. 1300, Oliver noemt ca.

---

⁶⁸ Oliver 1988 (zie noot 60), pp. 104-106.

⁶⁹ Een koning sterft, maar het is nog niet duidelijk welke zoon hem opvolgt (hij heeft een paar stiefkinderen van zijn vrouw en één echte zoon). Om te bepalen wie hem opvolgt wordt de volgende opdracht bedacht: wie zijn pijl kan schieten in het hart van het lichaam, wint de troon. Drie zonen (hoewel sommige varianten meer of minder zonen hebben) schieten in het lichaam en één ook in het hart. De laatste zoon, zijn echte zoon, barst in huilen uit, omdat hij geen kwaad wil doen aan het lijk van zijn vader. Er wordt besloten dat hij de koning wordt. Thomas Wright, *Gesta Romanorum, or, Entertaining stories invented by the monks as a fire-side recreation and commonly applied in their discourses from the pulpit*, Londen 1871, pp. 156-160.

⁷⁰ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 270.

⁷¹ Oliver 1988 (zie noot 60), pp. 189-190.

⁷² Oliver 1988 (zie noot 60), pp. 189-190.

⁷³ M. Smeyers, 'De arte illuminandi. Over de middeleeuwse miniatuurkunst', in: M. Smeyers e.a., *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw*, Brugge 1981, p. 32.

⁷⁴ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 190.

1310-1320 en de British Library trekt het nog iets breder met: 'eerste kwart veertiende eeuw'.⁷⁵

Hoewel uit de tekst, stijl en onderwerpen van decoratie is op te maken dat het boek (heel) waarschijnlijk in Luik is gemaakt, is er toch iets opvallend aan de hand met een paar motieven in de decoratie. Naast typisch Maaslandse thema's zijn er ook typisch Vlaamse thema's te vinden. De Vlaamse manuscripten uit ca. 1315-1330 verschillen in stijl met die van Maaslandse manuscripten. De Vlaamse figuren hebben een uitgesprokener voorhoofd, ogen, volumineuzer haar, en soepelere kleding. De marginalia hebben wel overeenkomsten, vooral als de vergelijking getrokken wordt tussen Stowe 17 en een tweedelig psalter uit Gent vervaardigd omstreeks 1320-1330 (Oxford, Bodleian Library, Douce 5-6).⁷⁶ Motieven zoals de kat en muis, de apenschool, het spinnen, de mangonel en mannen die apen in de val lokken komen wel voor in Vlaamse manuscripten, maar niet in eerdere of latere Maaslandse manuscripten. Oliver noemt hierbij weer de modelboeken met motieven die in beide regio's gebruikt werden. Wellicht had de verluchter een modelboek met typisch Vlaamse motieven om uit te kiezen of was hij via een andere weg bekend met deze thema's. Niet alleen Vlaamse motieven werden soms gebruikt in Maaslandse manuscripten, maar ook andersom. Het Maaslandse rozenplukken in de kalender bij juni werd uiteindelijk ook in Vlaamse handschriften populair.⁷⁷

Hoewel de lokalisering en datering van middeleeuwse handschriften ingewikkeld is, kan Stowe 17 door analyse van de teksten, gebruik van thema's en stijl toch gelokaliseerd worden in Luik ca. 1310-1320. Het is wel belangrijk om te onthouden dat dit gebied veel artistieke uitwisselingen had met Vlaanderen en Noord-Franse gebieden, waardoor bepaalde thema's zijn weg vonden in Stowe 17 en andersom. Stowe 17 heeft dus een uitgesproken Maaslandse stijl, maar ook thema's uit Vlaamse manuscripten. Het is een uitzonderlijk rijk versierd boek, maar ook een zeer uniek boek in zijn thema's.

2.2 Eigenares

De Franstalige kalender en gebeden wijzen erop dat Stowe 17 is gemaakt voor een leek. De vele vrouwen die voorkomen in de margedecoratie of bij de miniaturen suggereren dat het boek voor een vrouw is gemaakt. Aangezien het boek ook rijkelijk versierd is en boeken sowieso niet goedkoop waren, is het voor een rijke dame gemaakt. Misschien was zij van aristocratische komaf, maar ook de rijke burgerij is een optie. Zij is meerdere keren in de decoratie te vinden met een luxe bontgevoerde mantel.⁷⁸

Een paar afgebeelde vrouwen kunnen met redelijke zekerheid als eigenares aangeduid worden doordat zij er allemaal hetzelfde uitzien: een grijsblauwe jurk, rode met bont gevoerde mantel en witte hoofddoek, terwijl ze in bidhouding knielt (zie fol. 18r (afb. 11), 99r (afb. 12) en 147r (afb. 15)). Er zijn echter nog een aantal vrouwen in Stowe 17 te vinden die wellicht ook de eigenares verbeelden. Oliver vergeet de vrouw op fol. 147r te vermelden, maar noemt wel de vrouwen op fol. 130v (afb. 13), 140r (afb. 14), 157v (afb. 16) en 256r (afb. 18).⁷⁹ De vrouw in een groene mantel op fol. 130v is te

---

⁷⁵ *Catalogue of the Stowe Manuscripts* 1985-1986 (zie noot 59), pp. 12-13. Randall 1966 (zie noot 4), p. 37. Oliver 1988 (zie noot 60), p. 269. British Library entry Stowe 17: < http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Stowe_MS_17 > (2 juni 2015).

⁷⁶ Andere voorbeelden van soortgelijke motieven uit Douce 5-6 zijn: Douce 5, fol. 56r vos doet zich dood voor en vangt vogel (bestiaria-verhaal), Douce 6: fol. 91v konijnenburcht, fol. 159r man met spinrok en spintol, fol. 159v hoofs tafereel (man biedt met pijl doorboord hart aan vrouw aan), fol. 169 man met kip op spit, fol. 179r jager met laars en aap in boom, fol. 181r man voor oven. Ook bij de apenparagrafen zullen meerdere voorbeelden aan bod komen. Zowel Douce 5 als 6 zijn gedigitaliseerd te vinden op de site van de Bodleian Library.

⁷⁷ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 193.

⁷⁸ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 118.

⁷⁹ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 271.

zien onder een miniatuur van de opstanding van Christus. Allereerst kan gedacht worden dat dit Maria Magdalena kan zijn, als vooruitblik naar *Noli me Tangere*. De miniatuur op fol. 139v ontkracht dit echter. Hierop is duidelijk *Noli me Tangere* te zien en heeft Maria Magdalena een blauwe nimbus en andere kleren aan. Wellicht is de vrouw op fol. 130v dan toch een verbeelding van de eigenares.

Oliver noemt echter ook de vrouw op fol. 157v: een vrouw in gebed in een miniatuur naast een initiaal van David in gebed. Zij staat bij de tekst van psalm 119: 'Roep ik in nood tot de Heer, hij geeft mij antwoord'. Dit is eerder een verbeelding van dit gebed, want ook hier is zij weer anders gekleed. Dit kan echter ook een variant zijn op de verbeelding van de eigenares.

Het is interessant dat Oliver de vrouw op fol. 256r als eigenares benoemt. Deirdre Jackson beschrijft in haar artikel 'The Influence of the Theophilus Legend: An Overlooked Miniature in Alfonso X's *Cantigas de Santa Maria* and its Wider Context' (2007) deze vrouw ook als eigenares. Jackson benoemt op fol. 255v en 256r (afb. 17 en 18) zelfs een vrouw én man bij de paginagrote miniatuur van Theophilus, die een pact sluit met de duivel. Ze stelt dat er meerdere portretten te vinden zijn van het stel dat dit boek heeft aangekocht, zo ook op fol. 255v en 256r. De man onder de miniatuur zou de echtgenoot zijn van de vrouw onder Maria. Deze pagina's met het verhaal van Theophilus zouden een speciale betekenis hebben voor het stel. Dit beargumenteert ze door te stellen dat de Dominicaanse en Franciscaanse bedelorden grote invloed hadden op bijvoorbeeld het aspect van boetedoening, kenmerkend aan het verhaal van Theophilus. Daarnaast zijn deze pagina's meer beschadigd dan andere, hetgeen op meer gebruik duidt.⁸⁰

Op het eerste gezicht lijkt dit niet zo'n sterke argumentatie, omdat dit de enige man leek te zijn in de margedecoratie. Echter op het einde van het boek, op fol. 271r-271v (afb. 19 en 20) is er inderdaad een stel en een aparte man te zien. Het stelletje bidt tegenover een tafereel van de dood van de maagd Maria en onder de Tenhemelopneming van Maria. De man bidt voor Maria met kind in een wolkje. Deze twee momenten uit het leven van Maria zijn natuurlijk erg belangrijk en het is dan niet gek dat juist op deze pagina het stel en de man te zien zijn in bidhouding. Wellicht heeft Theophilus dan inderdaad een speciale betekenis voor het stel.

Van een paar afbeeldingen kan met zekerheid worden gezegd dat het de eigenares uitbeeldt. De vrouwen op fol. 18r, 99r en 147r hebben namelijk allemaal dezelfde kleding aan en staan niet bij een tekst waarbij het om een algemeen concept van bidden gaat. Ook de vrouwen op fol. 256r en 271r staan in zo'n opstelling dat het waarschijnlijk de eigenares is.

---

⁸⁰ Deirdre Jackson, 'The Influence of the Theophilus Legend: An Overlooked Miniature in Alfonso X's *Cantigas de Santa Maria* and its Wider Context', in: John Lowden en Alixe Bovey (red.), *Under the Influence. The Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts*, Turnhout 2007, p. 81.

Afb. 11. Mogelijke eigenares, Stowe 17, fol. 18r.

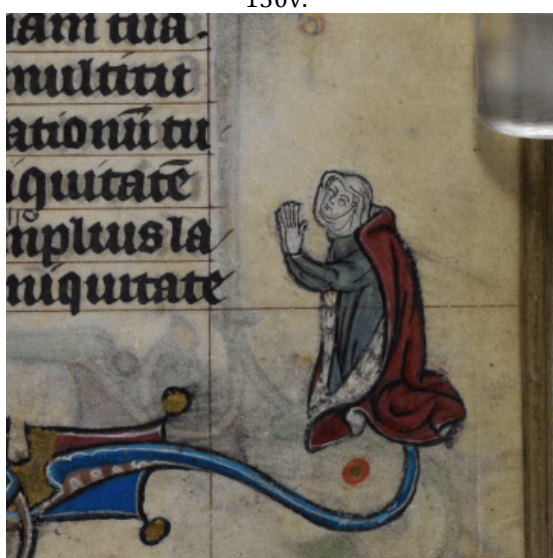
Afb. 12. Mogelijke eigenares, Stowe 17, fol. 99r.

Afb. 13. Mogelijke eigenares, Stowe 17, fol. 130v.

Afb. 14. Mogelijke eigenares, Stowe 17, fol. 140r.

Afb. 15. Mogelijke eigenares, Stowe 17, fol. 147r.

Afb. 16. Mogelijke eigenares, Stowe 17, fol. 157v.

Afb. 17. Mogelijke man van eigenares, Stowe 17, fol. 255v.

Afb. 18. Mogelijke eigenares, Stowe 17, fol. 256r.

Afb. 19. Mogelijke eigenares en haar man, Stowe 17, fol. 271r.

Afb. 20. Mogelijke man van eigenares, Stowe 17, fol. 271v.

2.3 Onderzoek naar Stowe 17

Het boek over Luikse manuscripten van Oliver is een van de weinige onderzoeken die diep ingaat op Stowe 17. De margedecoratie noemt zij vooral in verband met stijl en ter vergelijking met andere boeken. Ze gaat echter niet diep in op de eventuele betekenis van de motieven. Andere onderzoekers die wel over margedecoratie spreken, zoals Janson en Randall, nemen vaak voorbeelden over uit Stowe 17. Er is echter nog niet goed gekeken naar het boek als geheel met onderlinge relaties en verbanden. Terwijl dit boek dus bekend is, liggen er nog mogelijkheden in het onderzoek naar de margedecoratie.

Ook komt Stowe 17 voor in een catalogusentry in een boek naar aanleiding van de tentoonstelling *Meesterlijke Middeleeuwen. Miniaturen van Karel de Grote tot Karel de Stoute 800-1475* in Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens (nu M-Museum Leuven) in Leuven in 2002 waarin fol. 88v en 89r worden besproken met de geseling van Christus (zie afb. 2). Hierin wordt beschreven dat de taferelen in de marges duidelijk verband houden met de centrale scène: de aap houdt een bok gevangen en heeft een mes bij zijn keel. Er wordt echter niet uitgelegd dat dit het slachten van het paaslam is. Het lam

representeert hier Christus die zich opoffert voor onze zonden.⁸¹ Dit apentafereel heeft dus inderdaad een mooi verband met de miniatuur, maar dat wordt niet uitgelegd. Ook wordt vermeld dat er op fol. 89r farizeeërs te zien zijn die hun handen in onschuld wassen. Er zijn wel twee mannen in de rechtermarge te zien, maar deze houden banderollen vast en wassen hun handen dus niet. De aap zou volgens deze entry met zijn kan bloed opvangen. Er is echter nergens bloed te zien en het lijkt juist alsof hij iets uitschenkt (waarbij er bovendien groene vloeistof uitkomt). Daaronder jaagt een man met een speer op een zwijn en konijn. Hij zou op weg zijn naar zijn prooi, zoals ook Christus ten prooi zou vallen.⁸² Naast deze onduidelijkheden beschrijft de tekst alleen deze twee pagina's en gaat dus niet diep in op het boek zelf. Los van alle kleinere verwijzingen zijn er daarom voldoende kansen om de margedecoratie in de context van het boek goed te onderzoeken.

---

⁸¹ Damien Kempf, Post op Twitter op 25 juli 2014:

< <https://twitter.com/DamienKempf/status/492635846760468480/photo/1> > (21 mei 2015).

⁸² Tine Melis, 'Catalogus 51: Getijdenboek', in: Patrick de Rynck (red.), *Meesterlijke Middeleeuwen. Miniaturen van Karel de Grote tot Karel de Stoute (800-1475)*, Zwolle/Leuven 2002, pp. 230-231.

3. De apen in Stowe 17

De vraagstelling van deze scriptie gaat over de onderlinge relaties tussen apen in de marges, andere margedecoratie, de tekst en eventuele culturele elementen van de context waarin het boek is gemaakt. Dit onderzoek kan ons verder brengen in het begrip van de margedecoratie, bepaalde symboliek van apen, het getijdenboek zelf en hoe het functioneerde. Het kan inzicht geven in de normen en waarden in de middeleeuwen, zoals versholen kritiek en hoe dat tot uiting kwam in de marges. Ook kan het type humor van de middeleeuwen, zoals de omgekeerde wereld, wellicht beter bestudeerd worden.

Om dit te doen worden de apen voor dit onderzoek apart genomen, omdat ze zoveel vertegenwoordigd zijn in Stowe 17 en een grote rol spelen in de parodie-elementen van gotische margedecoratie (zie voor een compleet overzicht van de apen in Stowe 17 bijlage II (afbeeldingen en iconografische beschrijvingen)). Voordat over wordt gegaan op de casestudies van de apen, zullen de apen eerst in het algemeen bekeken worden.

Er zijn in dit boek 76 apen te vinden, verdeeld over 541 folia.⁸³ Ongeveer 14% van het gehele boek bevat dus een aap. Gemiddeld kom je om de zeven pagina's een aap tegen. De verdeling is als volgt:

Tekst	Aantal apen	Percentage van totaal aantal apen	Aantal folia	Percentage apen over het aantal pagina's
Kalender	1	1,3 %	28	3,6 %
Mariagetijden	45	59,2 %	244	18,4 %
Boetepsalmen	3	3,9 %	36	8,3 %
Trappsalmen	2	2,6 %	31	6,5 %
Litanie	2	2,6 %	30	6,7 %
Dodenofficie	19	25 %	136	14 %
Gebeden	4	5,3 %	36	11,1 %
Gehele tekst	76	100 %	541	14 %

Ongeveer 60% van het totale aantal apen komt voor in de Mariagetijden. Als gekeken wordt naar het gemiddelde van 14% apen, wordt duidelijk dat de Mariagetijden met 18,4% en het Dodenofficie met 14% de meeste apen bevatten. Dit zijn tegelijkertijd ook de langste teksten en het is daarom niet gek dat er veel margedecoratie mee gemoeid is. De kalender bevat met 3,6% het minste aantal apen. Ook dit is niet opmerkelijk, omdat er vaak een vast decoratieprogramma bestaat voor de kalender (namelijk de werken en sterrenbeelden).

Na de bestudering van het karakter van alle apen in Stowe 17 zijn er vijf categorieën gemaakt waar de apen in passen. Natuurlijk kunnen sommige typen apen in overlappende categorieën vallen, maar dan is gekozen voor de meest voor de hand liggende categorie. Categorie 1 bevat de spinnende apen met spintollen, spinrokken, wolhaspels en spinnewielen. Categorie 2, de grootste categorie, bevat imiterende en parodiërende apen. Categorie 3 overlapt deels met categorie 2. Hierin zijn apen opgenomen die in verband worden gebracht met hoofse taferelen: een soort parodie. De hoofse taferelen spelen in dit boek een speciale rol, waardoor deze apen apart onderzocht zullen worden. Categorie 4 bevat de humoristische en obscene apen. Bij categorie 5, de zogenaamde 'overige' apen, horen de volgende motieven: het bestiariatafereel van de jager met de laars op fol. 70r (afb. 6), de aap met het mes op de keel van een lam op fol. 88v (afb. 2), het stelen van een baby op fol. 189v (afb. 8), een

⁸³ Verso en recto zijn apart geteld en lege pagina's van het begin en eind zijn niet meegeteld.

hybride apin met knuppel en spiegel (dit motief zal bij de spinnende apen worden besproken) en drie apen in een bootje op fol. 76v. Dit laatste motief zal in de casestudy besproken worden, omdat dit een uniek motief is. Deze indeling zorgt ervoor dat elk type aap besproken wordt.

	1. Spinnende apen	2. Parodie en imitatie	3. Hoofse taferelen	4. Obsceen en humoristisch	5. Overig
Kalender	1				
Mariagetijden	6	26	2	6	5
Boetepsalmen	1	2			
Trappsalmen		1		1	
Litanie		2			
Dodenofficie	2	10	3	2	2
Gebeden	1	2		1	
Totaal : 76	11	43	5	10	7

Uit dit overzicht blijkt dat de categorie met parodiërende en imiterende apen de grootste is, maar ook de spinnende apen komen veel voor. Opmerkelijk is dat er van de 76 apen maar vier duidelijk vrouwelijk zijn (door hun borsten of hoofddeksels) op fol. 114r, 140v, 238v en 242v. Hiervan zijn drie apinnen aan het spinnen en heeft één apin een hybride onderlijf en een groene stok met bol erop.

Verder lijkt één motief op het eerste gezicht een verband te hebben met de plaats waarop het staat, namelijk de al genoemde aap op fol. 88v (afb. 2): een aap met een mes op het keel van een lam onder een paginagrote miniatuur van Christus die gezeseld wordt. Tot nu toe is dit het enige direct herkenbare religieuze apenmotief.

In de rest van de margedecoratie is veel bestiarium-invloed op te merken. Zo is er een vos die zich dood voordoet, zodat hij vogels kan vangen (fol. 207r). Ook is er een uil die zich afkeert van het licht van Christus (fol. 24r). Bij de aap is er maar bij één motief sprake van een directe bestiarium-invloed, namelijk de aap die in de boom zit terwijl de jager hem probeert te vangen met het trucje van de laarzen (fol. 70r).

Casestudies

Om alle apen te bespreken worden de voorgaande categorieën omgezet in vijf casestudies. Om deze motieven te doorgronden zal er onderzoek worden gedaan naar diverse aspecten: wat is de betekenis van het motief, heeft het verband met de tekst, heeft het verband met andere margedecoratie in Stowe 17, heeft het verband met de ontstaansgeschiedenis of context van het boek en is er vergelijkingsmateriaal of een beeldtraditie? Dit zal onderzocht worden aan de hand van analyse van de afbeeldingen, literatuuronderzoek, vergelijkingsmateriaal van andere manuscripten en bestudering van de tekst van Stowe 17. Per categorie kan de werkwijze verschillen. Soms wordt gekozen voor uitleg van het motief met tegelijkertijd vergelijkingsmateriaal en soms wordt het vergelijkingsmateriaal pas later besproken. Bij de eerste vier paragrafen hoort een bijlage met een index van apenmotieven. In deze bijlage staat aanvullende informatie over de tekst waar de motieven bij staan en het mogelijke verband tussen tekst en afbeelding (zie p. 93 voor de bijlagen II, IV, V en VI).

3.1 Het duale karakter van spinnen

De positieve en negatieve connotaties van spinnende apen

Er zijn opvallend veel apen en mensen in de weer met spinrokken, spintollen, wolhaspels en spinnewielen.⁸⁴ Dit werd gezien als een typisch vrouwelijke bezigheid, maar dit is iets te simpel gesteld. Het spinnen wordt ook gebruikt voor bepaalde parodiemotieven en als symbool van kracht én gehoorzaamheid. Voordat spinnende apen onderzocht worden, moet eerst bekeken worden wat spinnen in het algemeen betekent.

Spinnen als machts- en gehoorzaamheidssymbool

De spinrok werd uiteindelijk een belangrijk symbool voor de gehoorzame vrouw, zoals ook Maria soms wordt afgebeeld met spinrok. Het is echter eerst nuttig om verder terug te gaan in de tijd. Spinnen wordt al heel lang verbonden met creatie, wijsheid en regeneratie. Dit zijn allemaal vaardigheden die verbonden zijn met grote kracht en macht. De wol op de spinrok suggereert het vormeloze van het ongeschapen universum en de wervelende beweging van de spintol werd een microcosmisch symbool van het grote universum. Hiervan kan gezegd worden dat het zich constant in een proces van creatie bevindt.⁸⁵ Een voorbeeld van de toepassing van dit concept is te vinden in de Griekse mythologie van de drie schikgodinnen. Zij beheersten het lot van de mensen. Aan de hand van een draad werd het leven van een mens bepaald: Klotho spon de draad, Lachesis hield het vast en bepaalde de lengte en Atropos knipte de draad door, waarmee een leven beëindigd werd.⁸⁶

In meerdere Griekse commentaren van de Kerkvaders komt Eva voor als wijze Eva, spinner en moeder van creatie. Zij spint kleding voor zichzelf en Adam om hun naaktheid te bedekken.⁸⁷ In afbeeldingen is soms Adam te zien met een spade en Eva met een spinrok en tol. Dit toont dat ze moeten werken, sinds ze uit het Paradijs zijn gezet. Adam is met fysiek werk bezig en Eva is bezig met de vrouwelijke taak: het spinnen. Ook past zij vaak op haar kinderen, Abel en Kaïn, zoals te zien is op afb. 21 en 22. In Stowe 17 zijn Adam en Eva ook te zien met deze taakverdeling op fol. 31v en 32r (afb. 23), wat voorafgegaan wordt door een cyclus uit Genesis.⁸⁸

---

⁸⁴ Een spinrok is een stok waarop wol of vlas wordt gestoken met behulp van een spintol of spinnewiel. Een spintol is een zwaar gewicht waaraan een wollen draad wordt bevestigd en snel kan draaien. De gesponnen draad eromheen gewonden. Een wolhaspel wordt gebruikt om de wol op strengen te winden. Een spinnewiel is een mechaniek om van wol een draad te spinnen (een verbeterde spintol).

⁸⁵ Frances M. Biscoglio, 'Unspun Heroes: Iconography of the Spinning Woman in the Middle Ages', *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 25 (1995), pp. 170-171.

⁸⁶ Biscoglio 1995 (zie noot 85), p. 171.

⁸⁷ Biscoglio 1995 (zie noot 85), p. 172.

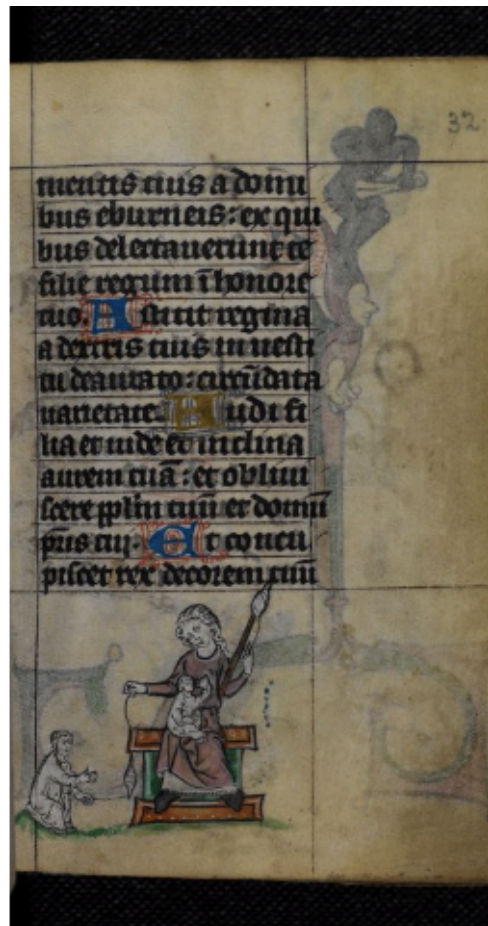
⁸⁸ Fol. 24v: Eva wordt uit Adam gemaakt door God. Fol. 26r: Adam en Eva zien de Boom van Kennis. Fol. 26v: Adam, Eva en de duivel bij de boom. Fol. 27r: Adam en Eva worden betrappt door God. Fol. 28v: Adam en Eva worden uit het paradijs gezet.

Afb. 21. Adam en Eva, Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, Hs 2505, fol. 5r, *Speculum Humanae Salvationis*, Westfalen of Keulen, ca. 1360.

Afb. 22. Adam en Eva, New York, The Morgan Library & Museum, M.183, fol. 13r, psalter-getijdenboek, Luik, ca. 1280.

Afb. 23. Adam en Eva, Stowe 17, fol. 31v-32r.

Deze macht van creatie is niet alleen te duiden in kosmische zin, maar ook in menselijke zin: nieuw leven wordt gemaakt in het lichaam van een vrouw. Dit wordt geïllustreerd door de Byzantijnse afbeeldingen van de Annunciatie. In de westerse kunst wordt Maria vaak lezend weergegeven, wellicht onder invloed van de opkomende universiteiten. Hierbij kwam meer aandacht voor het intellectuele in plaats van het mystieke en allegorische. In de oosterse kunst is de Annunciatie wat mystieker van aard: Maria wordt vaak spinnend afgebeeld terwijl Gabriël de boodschap komt verkondigen.⁸⁹

In het westen wordt Maria soms ook in verband gebracht met de spinrok. In een Italiaans manuscript, de *Meditationes Vitae Christi*, van een Franciscaanse monnik geschreven rond de tweede helft van de dertiende eeuw, wordt beschreven dat Maria vaak in de weer is met spinrok en spintol. In haar jeugd zou Maria elke dag spinnen van het derde tot het negende uur. Later was Jozef was een timmerman en Maria werkte voor geld met spinrok en spintol. Zo ondersteunde zij haar familie tijdens de jaren in Egypte.⁹⁰

Ook in de Bijbel worden eigenschappen onderstreept die een goede vrouw zou moeten hebben. Vooral gehoorzaamheid is belangrijk. Spreuken 31:10-24 prijst een deugdzame huisvrouw.⁹¹ In de regels 19-21 valt te lezen: *“Haar handen zijn voortdurend aan het spinrok, ze houdt altijd de weefspoel vast. Haar handen strekt zij uit naar de behoeftigen, ze geeft de armen hulp. Niemand in haar huis hoeft sneeuw te vrezes, zij heeft hen allen warm gekleed”*.

Aan de ene kant symboliseert het spinnen dus de macht van creatie. Aan de andere kant is het spinnen ook een teken van gehoorzaamheid en hoe een vrouw zich hoort te gedragen. Er is echter nog een andere kant van het spinnen: het is simpelweg praktisch (vrouwen)werk. Daarbij wordt het ook nog eens beschouwd als lage arbeid en werd het later vooral een teken van armoede.⁹² Wat een spinrok betekent, hangt dus sterk af van de context.

Spinnen in de omgekeerde wereld

Het spinnen was een exclusief vrouwelijke bezigheid. Toch komen we soms mannen tegen met spinrokken en spintollen. Dit is een teken van een omgekeerde wereld, hetgeen een zeer populair thema was in gotische margedecoratie. In 2 Samuel 3:29 vervloekt David Joabs mannelijke lijn voor een moord. Hij wenst dat de mannen een spinrok tot zich nemen. Dat een man een vrouwelijke spinrok zou opnemen is dus een teken van schande. Ook mannen die een vrouwenrol op zich nemen worden zo bespot, want daarbij nemen ze ook de vrouwelijke zwakheid over. Een man met spinrok kan ook betekenen dat hij gedomineerd wordt door een vrouw, terwijl eigenlijk de man de macht zou moeten hebben.⁹³ Als een man met spinrok afgebeeld wordt is het dus een teken van spot (afb. 24).

Met het spinnen kan ook een seksuele laag gemoeid zijn. Als een man met een spinrok wordt afgebeeld, kan dat inhouden dat hij zich seksueel agressief heeft gedragen. Hij moest dan door de straten lopen met spinrok en spintol.⁹⁴ Soms wordt wel eens genoemd dat de functie van spinrok vrouwelijk is en de functie van spintol mannelijk (omdat de vrouw deze met haar hand streelt). Er is een gedicht waarbij de vrouw de mannelijke *'fuseau'* en de man de vrouwelijke spinrok toe-eigent. Hierbij bieden ze elkander het seksuele orgaan aan dat ze begeren. De vrouw spreekt: *“Je vous*

---

⁸⁹ Biscoglio 1995 (zie noot 85), pp. 168 en 171.

⁹⁰ Biscoglio 1995 (zie noot 85), pp. 167-168.

⁹¹ Natasha Amendola, 'Weaving Virtue: Laura Cereta as a New Penelope', in: Karen Green en Constant Mews (red.), *Virtue Ethics for Women 1250-1500*, Dordrecht/Heidelberg/Londen 2011, p. 134.

⁹² Biscoglio 1995 (zie noot 85), pp. 165-166.

⁹³ Biscoglio 1995 (zie noot 85), pp. 173-174.

⁹⁴ Biscoglio 1995 (zie noot 85), p. 174.

vens le fuseau d'argent? Vous avez le corps bel et gant." Waarop de man antwoordt: "Dame je vous vens la fusée. Bien me semblez femme rusée. Ailleurs avez escaillié noix".⁹⁵

Op afb. 25 is een Franciscaan te zien die met een spinrok als strijkstok muziek lijkt te spelen op een blaasbalg.⁹⁶ Dat er een non met opgeschorte kleren naast hem danst, kan wijzen op een onbehoorlijke relatie tussen de twee (terwijl een broeder en non eigenlijk celibaat moeten leven).

Afb. 24. Broeder met spinrok, Stowe 17, fol. 113r.

Afb. 25. Franciscaan speelt met spinrok muziek en non danst met blote benen, Stowe 17, fol. 38r.

De omgekeerde wereld kan ook tot uitdrukking komen in een vrouw die een spinrok niet gebruikt om mee te werken, maar het tot haar wapen maakt. Zoals het zwaard een wapen voor de man is, is de spinrok dit nu voor de vrouw. Zij kan hiermee bijvoorbeeld dieren weggagen.⁹⁷ Een motief dat vaak voorkomt is een vrouw die met spinrok achter een vos aanjaagt die vogels heeft gestolen, zoals op fol. 64v-65r (afb. 26).

Ook komen vechtende vrouwen wel eens voor in een zogenaamde strijd van de seksen, zoals op fol. 133r (afb. 27).⁹⁸ Hier vechten twee hybride vrouwen met spinrokken tegen elkaar. Dit motief komt ook voor in een *Les Voeux du paon* handschrift (New York, The Morgan Library & Museum, G.24), waarbij twee vrouwen vechten 'om de broek' (afb. 28).⁹⁹ Hier is echter duidelijk een broek te zien, hetgeen bij Stowe 17 ontbreekt. Wat de twee vrouwen in Stowe 17 doen kan een variant zijn op het vechten om een man, maar kan ook dienen als parodie op de vele andere vechtscènes in Stowe 17.¹⁰⁰

⁹⁵ Camille 2003 (zie noot 32), p. 265.

⁹⁶ Medieval Manuscripts, 'Monkeying around with the Maastricht Hours', 16 januari 2013, *Medieval Manuscripts Blog*: < <http://britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/2013/01/monkeying-around-with-the-maastricht-hours.html> > (11 februari 2015).

⁹⁷ Philippe Verdier, 'Woman in the marginalia of Gothic Manuscripts and related works', in: R.T. Morewedge (red.), *The Role of Woman in the Middle Ages. Papers of the sixth annual conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies*, Albany 1975, p. 134.

⁹⁸ Martha Moffitt Peacock, 'The Amsterdam *Spinhuis* and the "Art" of Correction', in: Albrecht Classen en Connie Scarborough (red.), *Crime and Punishment in the Middle Ages and Early Modern Age. Mental-Historical Investigations of Basic Human Problems and Social Responses*, Berlijn/Boston 2012, p. 471.

⁹⁹ Domenic Leo, *Images, Texts, and Marginalia in a "Vows of the Peacock" Manuscript (New York, Pierpont Morgan Library MS G24). With a Complete Concordance and Catalogue of Peacock Manuscripts*, Brill E-Book 2013, p. 107.

¹⁰⁰ Leo 2013 (zie noot 99), p. 107.

Afb. 26. Vrouw jaagt met spinrok op vos die een haan rooft, Stowe 17, fol. 64v-65r.

Afb. 27. Twee hybride vrouwen gaan elkaar te lijf met spinrokken, Stowe 17, fol. 133r.

Afb. 28. Twee vrouwen vechten om een broek, New York, The Morgan Library & Museum, G.24, fol. 6v, *Les Voeux du paon*, Doornik, ca. 1350.

Spinnende apen in Stowe 17

Er zijn in totaal elf spinnende apen te vinden in Stowe 17, waarvan zes in de Mariagetijden. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat Maria spon en weefde in de tempel. De Mariagetijden hebben echter de meeste margedecoratie en de langste tekst, dus het is ook niet opmerkelijk dat hier verhoudingsgewijs de meeste spinnende apen te vinden zijn.

Dat de apen bezig zijn met het menselijke spinnen is niet vreemd als je bedenkt dat de apen bekend staan om hun imitatie. De aap doet mensen na door zijn pseudo-menselijke mentaliteit. Oppervlakkig imiteert hij de mens en heeft hij de schijn van *similitudo rationis humanae* (menselijke rede). De aap heeft echter geen échte *ratio* en weet dus niet waar hij eigenlijk mee bezig is.¹⁰¹

De apen imiteren niet alleen slechte gewoonten van de mens, maar ook de goede gewoonten. Spinnen is vaak een vrome bezigheid. Is het dan niet raar dat de vieze, duivelse aap zo'n goede gewoonte nadoet? Een ander voorbeeld waarbij een aap een 'positieve' gebeurtenis imiteert, is wanneer hij op een eenhoorn rijdt. Een eenhoorn kan oorspronkelijk alleen door een kuise maagd gevangen worden, maar wordt nu door een zondige aap bereden (afb. 29). Dit is een voorbeeld van een omgekeerde wereld of een tegenstelling: een rein dier bereden door een zondig dier. Dat de apen met spinrokken en spintollen te zien zijn, kan ook zo'n omgekeerde wereld uitbeelden.¹⁰² Bovendien kan met spinnen ook spot uitgebeeld worden (denk aan de mannen met spinrokken). Dit object dat spot uit kan beelden, komt dus soms ook in de handen van hét wezen dat bekend staat om zijn parodie en spot.

¹⁰¹ Janson 1952 (zie noot 2), p. 167.

¹⁰² A. Wassenberg, 'Van Getijdenboek tot Merklap', *Antiek: Tijdschrift voor liefhebbers en kenners van oude kunst en kunstnijverheid* 4 (1969), pp. 358-359.

Afb. 29. Aap rijdend op eenhoorn, Oxford, Bodleian Library, Douce 5, fol. 68v, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

Er is echter nog een aspect van de spinnende apen dat opvalt: er zijn drie spinnende apen nadrukkelijk vrouwelijk (door duidelijke borsten of vrouwelijke hoofddeksels) te zien op afb. 30, 31 en 32. Daarnaast is er nog een (hybride) apin in Stowe 17 te vinden, hoewel zij geen spinrok heeft, namelijk op fol. 238v (afb. 33). In de zoektocht naar apen in andere handschriften zijn er tot nu toe nog maar drie vrouwelijke apen naar voren gekomen (afb. 34, 35 en 36) in handschriften uit Metz, Gent en Picardië rond ca. 1300-1330. Dit kleine aantal is opvallend. Het bestiaria-verhaal van de aap met twee kindjes wordt bijvoorbeeld vaak uitgebeeld, maar de moederaap krijgt hierbij geen vrouwelijke kenmerken. Waarom er onderscheid wordt gemaakt tussen vrouwelijke en mannelijke apen blijft onduidelijk. De vrouwelijke apen kunnen wellicht een decoratief motief zijn in deze regio of een variatie op het thema.

Afb. 30. Apin met spinrok en spintol, Stowe 17, fol. 114r.

Afb. 31. Apin met spinrok en duif, Stowe 17, fol. 140v.

Afb. 32. Apin met spinrok, Stowe 17, fol. 242v.

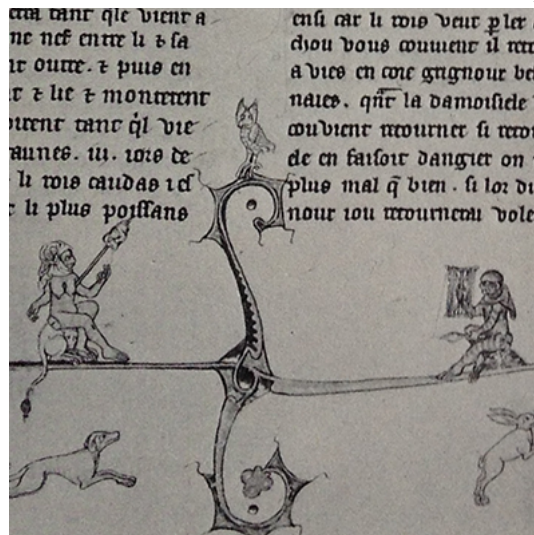
Afb. 33. Hybride apin met knuppel en bol, Stowe 17, fol. 238v.

Afb. 34. Moederaap met kind, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 8v, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

Afb. 35. Mogelijke apin met mandje met vogels op haar hoofd, Londen, British Library, Yates Thompson 8, fol. 186v, brevier, Metz, 1302-1303.

Afb. 36. Een aap met wolhaspel en apin met spinrok en spintol, Manchester, John Rylands Library, Rylands fr. 1, fol. 82r, *Lancelot en prose*, Picardië, ca. 1300.

De spinnende motieven in relatie tot de tekst van Stowe 17

De meeste spinnende apen zijn te vinden in de Mariagetijden, maar ze komen in het gehele boek voor. Het is interessant om dieper in te gaan op een eventueel verband tussen tekst en afbeelding. Een voorbeeld is de apin met spinrok en spintol die onder een boom zit op fol. 242v (afb. 37). Deze afbeelding staat naast de tekst van Jesaja 38:12-13 in het Dodenofficie, waarbij vooral het eerste deel van regel 12 belangrijk kan zijn: 'Mijn levenstijd is weggetogen, en van mij weggevoerd gelijk een herders hut; ik heb mijn leven afgesneden, gelijk een wever zijn web'. Het woord *texente*, oftewel wever, is opvallend, omdat het natuurlijk op spinnen slaat. Ook is het misschien tekenend dat dit woord in het verlengde van de spinrok te vinden is.¹⁰³ Nog een voorbeeld is de aap met spinnewiel in de kalender bij maart op fol. 5r (afb. 38). Het sterrenbeeld van maart is de

¹⁰³ Daarnaast is het woord 'tekst' afgeleid van het Latijnse *texere* (wever). Een boek is letterlijk het weven van woorden aan elkaar. Wellicht geven deze spinmotieven een extra symbolisch laagje aan het boek.

ram (die ook is verbeeld); een mannelijk schaap en dus een geschikt dier voor het wol spinnen. De andere margedecoratie in de kalender is minder makkelijk te verklaren.

Afb. 37. Apin met spinrok, Stowe 17, fol. 242v. Afb. 38. Aap met spinnewiel, Stowe 17, fol. 5r.

De algemene analyse van eventuele verbanden tussen tekst en afbeeldingen toont echter aan dat er vaak geen connectie te vinden is. Een voorbeeld is als er een spinnend figuur is te vinden bij een tekst die gaat over gehoorzaamheid. Dit zou kunnen verwijzen naar een gehoorzame vrouw die spint. Gehoorzaamheid is echter een terugkerend thema in de Bijbel. De deugd gehoorzaamheid in combinatie met spinnende afbeeldingen is te oppervlakkig om een sterk verband te leggen. Ook andere eventuele verbanden die gevonden worden zijn lang niet altijd even sterk. Een voorbeeld is de hybride vrouw met spinrok en spintol op fol. 43v (afb. 39). De spinrok wordt dichtbij het woord *mirabilia* gehouden: 'wonderen'. Wellicht wijst dit op de creërende kracht van het spinnen. Duidelijk is dat niet té veel gezocht moet worden naar een verband, want dan wordt er altijd wel iets gevonden.

Afb. 39. Hybride vrouw met spinrok, Stowe 17, fol. 43v.

Context en vergelijkingsmateriaal

Bij de spinnende apinnen kwam al naar voren dat er vergelijkingsmateriaal te vinden is in de handschriften uit Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Het vrouwelijke spinnen kwam overal voor: in huis, het kasteel, op straat, of op de boerderij. De vrouwen waren ook veel vertegenwoordigd in de textielindustrie, die erg groot was in Vlaanderen, Noord-Frankrijk, Champagne en Normandië.¹⁰⁴ Het kan zijn dat de spinnende taferelen extra betekenis hebben voor de vrouwelijke eigenares. De verluchter en de bevolking in Luik waren bekend met deze apparaten. Ook is al genoemd dat Oliver schrijft dat bepaalde motieven uit Stowe 17 niet voorkomen in eerdere of latere Maaslandse handschriften, maar in Vlaamse en Frans-Vlaamse handschriften, waaronder de twijn- en spinmachines.¹⁰⁵ De verluchter verwerkte dus nieuwe motieven in het handschrift, die voorheen nog niet gebruikt werden in het atelier.

Extra voorbeelden van vergelijkingsmateriaal uit deze regio zijn twee motieven uit een psalter op afb. 40 en 41 uit Gent. Ook in een getijdenboek uit Vlaanderen is een aapje met spinrok te vinden (afb. 42). Een aap die een baby steelt van een vrouw in Stowe 17 op afb. 44 is in vergelijkbare vorm te vinden in een handschrift uit Noord-Frankrijk of Gent op afb. 43. Beide vrouwen hebben spinrokken vast en kunnen dit gebruiken als wapen.

Afb. 40. Aap met spinrok en spintol, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 118v, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

Afb. 41. Aap met wolhaspel en vrouw met spinrok en spintol, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 48r, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

Afb. 42. Aap met spinrok, Cambridge, Trinity College, B.11.22, fol. 102v, getijdenboek, Vlaanderen ca. 1300.

¹⁰⁴ Verdier 1975 (zie noot 97), p. 130.

¹⁰⁵ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 193.

Afb. 43. Vrouw met spinrok kijkt toe hoe een aap haar kind steelt, Londen, British Library, Add. 10292, fol. 76r, *L'estoire del Saint Graal L'estoire de Merlin*, Noord-Frankrijk of Gent, ca. 1316.

Afb. 44. Aap steelt baby van vrouw met spinrok, Stowe 17, fol. 189v-190r.

Dubbelzinnige spinrokken en apen

Het is duidelijk dat het spinnen een duale betekenis heeft. Het kan een negatieve connotatie hebben, bijvoorbeeld door het bespotten van een man. Het kan echter ook een positieve connotatie hebben, bijvoorbeeld als teken van een gehoorzame, deugdzame vrouw en als symbool van vrouwelijke kracht en creatie. Dat dit voorwerp dan aan een aap wordt gegeven is vrij amusant als je bedenkt dat de aap ook een dubbelzinnige rol heeft. Het is een duivels en zondig wezen en kan de mensen hun zonden tonen. Ze zijn echter ook vermakelijke en grappige beestjes, bijvoorbeeld in omgekeerde wereld-taferelen.

Spinnende apen zijn geen vreemd fenomeen in de handschriften van de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk door de grote textielindustrie. Het is ook niet vreemd dat de apen met deze attributen te vinden zijn, omdat ze zo bekend staan om hun imitaties. Het is echter wel opvallend dat ze in Stowe 17 met zoveel zijn. Door de grote 'aapdichtheid' van het boek, zijn er ook vele spinnende apen te vinden.

3.2 De kunst van het na-apen

De imiterende en parodiërende apen

De spinnende apen zijn een vorm van imitatie, waarbij sommige motieven ook het gebied van parodie en spot kunnen betreden. Het is af en toe lastig te bepalen wanneer iets imitatie of parodie is. Doordat de apen bekend staan om hun imiteren doen ze allerlei menselijke activiteiten na: klussen, spelen, jagen, het uitoefenen van beroepen en meer. Soms is dit heel onschuldig en bedoeld als decoratief motief. De musicerende en acrobatische apen komen op het eerste gezicht niet over als een kritisch motief. Heeft dit simpelweg een decoratief doeleinde?

Er zijn in Stowe 17 negen apen die muziek maken of acrobatische trucjes doen. Drie daarvan bespelen een doedelzak, drie bespelen een vedelachtig instrument, één bespeelt een trommel, één bespeelt een kleine harp en één aap waagt zich aan acrobatische trucjes. H.W. Janson noemt in zijn hoofdstuk 'The Ape in Gothic Marginal Art' de musicerende en acrobatische apen in het begin van zijn kopje over parodie. Hij schrijft dat dit type apen al in de romaanse kunst voorkomt. Het lijkt wellicht alsof ze een bespotting of karikatuur uitbeelden, maar dit is meestal niet zo. Ze komen meer voor als curiosa dan als parodie. Hij schaaft ze daarom niet onder de parodiërende apen, maar onder de 'performing apes': de apen die optreden.¹⁰⁶ Bij de musicerende apen is het ook belangrijk om in gedachten te houden dat het getijdenboek een vrij muzikaal boek was. De psalmen zijn natuurlijk liederen en worden voorgelezen of gezongen. Dat hier dan muzikale motieven mee gemoeid zijn is dus niet heel vreemd.

Sommige musicerende apen dragen wel een moraal met zich mee. Dit is bijvoorbeeld het geval bij een musicerende aap die een geleerde af probeert te leiden met zijn muziek. Dit wijst op de aardse frivoliteiten die afleiden van het religieuze karakter van de tekst: laat je niet afleiden!¹⁰⁷ Ze kunnen het muziekinstrument ook gebruiken op een manier waarvoor het niet bedoeld is. Ze houden bijvoorbeeld een toeter bij hun kont, wat wijst op scheethumor (zie ook 3.4 over de humoristische en obscene apen). In Stowe 17 komt er een op een kleine harp spelende aap voor naast een dansende hond op fol. 245r (afb. 45). Dit zou kunnen slaan op het gezegde "*The wise dog which dances*".¹⁰⁸ Het motief van de dansende hond komt vaker voor in margedecoratie, maar wat het gezegde precies betekent is onduidelijk. Het is in ieder geval een vermakelijk motief.

Over het algemeen hoeft echter niet bij elk musicerend motief meteen aan parodie gedacht te worden. Het kan simpele imitatie of een decoratief motief zijn. Pas als er echte aanwijzingen zijn dat het een parodie is, zoals een aap die op een bepaalde manier gekleed is, kan sneller gekeken worden naar een extra betekenis.

Afb. 45. Aap speelt op kleine harp naast een dansende hond, Stowe 17, fol. 245r.

¹⁰⁶ Janson 1952 (zie noot 2), p. 165.

¹⁰⁷ Janson 1952 (zie noot 2), pp. 170-171.

¹⁰⁸ Camille 2003 (zie noot 32), p. 257.

De geestelijke en intellectuele elite verbeeld

Apen doen mensen na zonder dat ze precies weten wat ze doen. Dit komt goed van pas bij bepaalde kritiek op bijvoorbeeld geleerde beroepen. Mensen wantrouwdens artsen, omdat ze vreesden dat ze niet het beste voor hadden met hun patiënten. Zoals een aap een mens nadoet zonder dat hij weet wat hij doet, doet een kwakzalver een arts na, terwijl de patiënt gedupeerd wordt. Een goede manier om dit wantrouwen uit te beelden is door de arts als aap uit te beelden.¹⁰⁹ Hierbij bekritisieren de apen niet het beroep dat ze uitvoeren, maar juist de inferieure en corrupte mensen die dat beroep uitoefenen.¹¹⁰

De aap als arts komt in Stowe 17 twee keer voor: één keer in het gezelschap van een Franciscaanse non en één keer bij een haan (afb. 46 en 47). Hij is, naast zijn kleding, te herkennen aan zijn urinefles waar hij naar kijkt, om te beoordelen of zijn patiënt ziek is. De haan is een versterking van het wantrouwen jegens de arts, omdat de vogel als vijand van de aap wordt gezien. Doordat hij hem nu als patiënt heeft, is het duidelijk dat hij niet het beste met hem voor heeft.¹¹¹

Afb. 46. Apenarts, Stowe 17, fol. 51r.

Afb. 47. Apenarts, Stowe 17, fol. 198r.

Al vanaf de dertiende eeuw parodiëren de apen de intellectuele elite. Tegen het einde van de dertiende eeuw ontwikkelde dit zich tot de apenschool. Een apenleraar, soms in kloosterkleding, leest vanuit een boek voor aan zijn leerlingen, of straft zijn leerlingen met een tuchtroede. Dit kan als parodie worden gezien op de verbeelding van *Grammatica* als leraar met boek, roede en leerlingen. Een bekende voorstelling van *Grammatica* is bijvoorbeeld te zien op het Koningsportaal van de Kathedraal van Chartres uit het midden van de twaalfde eeuw.¹¹² De apenschool van Stowe 17 is te zien op afb. 48. Op afb. 49 is een soortgelijk tafereel te zien. Dit is geen school, maar lijkt op een religieuze bijeenkomst. Dit tafereel heeft ook een man met vergelijkbare kleding en vergelijkbare gebaren waarmee hij een menige toespreekt. Deze voorstelling kan in verband worden gebracht met de apenschool, omdat beide een soortgelijke sfeer uitstralen.

¹⁰⁹ Sprunger 1996 (zie noot 3), p. 72.

¹¹⁰ Karl P. Wentersdorf, 'The Symbolic Significance & Figurae Scatologicae in Gothic Manuscripts', in Clifford Davidson (red.), *Word, Picture and Spectacle*, Kalamazoo 1984, p. 3.

¹¹¹ Sprunger 1996 (zie noot 3), pp. 70-73.

¹¹² Janson 1952 (zie noot 2), pp. 167-168.

Afb. 48. Apenschool, Stowe 17, fol. 109r.

Afb. 49. Preek en toehoorders Stowe 17, fol. 181r.

Deze religieuze vergadering leidt ons naar de volgende categorie die bespot kan worden: de religieuze elite. Bij dit type parodie wordt vaak kritiek verbeeld op neppe vroomheid en hypocrisie.¹¹³ Hierbij kan gedacht worden aan een prediker die als vos (Reynaert) afgebeeld wordt en predikt voor ganzen. Apen komen in handschriften vaak voor in bisschoppelijke kledij of andere religieuze voorstellingen. In Stowe 17 is echter maar één duidelijk religieuze aap te vinden, namelijk de aap die zijn mes op de keel van een lam houdt (afb. 50). Dit wijst op het slachten van het paaslamb en is vlak onder de miniatuur van de geseling van Christus te zien. Deze aap heeft geen duidelijk verband met de tekst, maar vormt dus wel een mooie link met de miniatuur. Christus offert zich op voor onze zonden, net zoals het lam geofferd wordt.

Afb. 50. Slachten van het paaslamb, Stowe 17, fol. 88v.

¹¹³ Janson 1952 (zie noot 2), pp. 166-167.

De jacht op vogels, vissen en hazen

Apen die vogels imiteren en proberen te vangen zijn een veel voorkomend thema in margedecoratie. De apen worden boos als het niet lukt om net zoals vogels te vliegen. Ze willen daarom de vogels vangen. Dit thema komt ook voor in Stowe 17 (afb. 51). Andere taferelen lijken op dit thema. Op afb. 52 is een aap te zien die in een meer vist. Op deze pagina's zijn tevens twee vogels te zien. Dit kan een soort variatie zijn op het vogel vangen.

Een andere variatie op de jachtscènes is de aap die op een haas jaagt, zoals op afb. 53. Bij de voorgaande afbeeldingen (afb. 51, 52 en 53) is het opvallend dat de aap en zijn prooi op verschillende folia te zien zijn. De pagina's worden dus nadrukkelijk visueel met elkaar verbonden. Ten slotte wordt er ook een soort parodie op de jacht getoond op afb. 54, waarbij een aap met een hengel vist naar een haas.

Al deze taferelen met apen die jagen op vogels, vissen en hazen hebben dezelfde sfeer. De jacht is natuurlijk een favoriet tijdverdrijf van de adel en kan zo bespot worden. Het is echter ook een decoratief motief dat plezierig voor het oog is. Zo'n taferel wordt pas echt duidelijk een parodie als de aap ook echt gekleed op jacht gaat, zoals een aap-valkenier op afb. 55. De aap jaagt hier als een echte valkenier met een jachtvogel op een uil, die normaal zijn maatje is. Normaal gesproken heeft een hoofse dame een schoothondje als attribuut. De edelman heeft zijn jachtvogel. Deze aap is dus een karikatuur van de edelman die op jacht gaat met zijn jachtvogel, compleet met handschoenen en tas.

Afb. 51. Twee apen vangen vogels, Stowe 17, fol. 54v-55r.

Afb. 52. Aap vist in een meer terwijl een vogel toekijkt, Stowe 17, fol. 51v-52r.

Afb. 53. Aap richt pijl op haas, Stowe 17, fol. 147v-148r.

Afb. 54. Aap vist naar een haas, Stowe 17, fol. 253r.

Afb. 55. Aap als valkenier jaagt op een uil, Stowe 17, fol. 270r.

Spotten met ridderlijkheid

Naast het jagen gaan de apen ook helemaal op in het ridderlijke duel. Er zijn vele vechtschènes tussen apen onderling, maar ook tussen apen en (menselijke) ridders. De spot op ridders is een populair thema in de margedecoratie. De ridders worden altijd als perfect beschreven in alle romans en heldendichten, maar: hoe beter de ridder, hoe harder hij kan vallen en hoe grappiger dat is.¹¹⁴ De spot op ridderlijkheid begon oorspronkelijk met de spot op de adel. Het precieze begin hiervan is onduidelijk, maar het komt al voor rond 1200 in de *Speculum Stultorum*, een sociale satire op Engeland. Een bekend motief is die van de aap met uil in plaats van een jachtvalk (als attribuut van de edelman), achterstevoren gezeten op een geit op het plafond van de Kathedraal van Peterborough.¹¹⁵ Dit motief is al in een iets andere vorm te zien in Stowe 17 op fol. 81v en 82r (afb. 56 en 57). Hier duelleren twee apen, waarbij de een op een geit zit en de ander op een zwijn. De geit en zwijn staan ook bekend als onreine dieren en zijn dus passende metgezellen van de aap.¹¹⁶

De aap kan ook dienen als vijand en anti-type van de ridder. Op fol. 94v (afb. 58) is een aap te zien die een bange ridder aanvalt.¹¹⁷ De ridder is zijn ridderlijke ideaal van dapperheid nu kwijt. Wellicht kan de aap op de olifant op fol. 36r ook in een militaire sfeer gezien worden (afb. 59). De olifant, met een kasteeltje op zijn rug, werd gebruikt als oorlogsvoertuig door Perzische en Indiase soldaten. Dit is al bekend vanuit Plinius en de bestiariatradiatie.¹¹⁸

¹¹⁴ Natalie Munoz, *Disabusing Women in the Old French Fabliaux*, New York 2014, p. 32.

¹¹⁵ Janson 1952 (zie noot 2), p. 166.

¹¹⁶ Interessant is dat bij vele conflictschènes een tegenstelling wordt gegeven van rood en blauw (bijvoorbeeld een rood schild en blauwe kleding). Dit is bijvoorbeeld te zien bij Kaïn en Abel (fol. 80v), David en Goliath (fol. 72r), gevecht tussen rode en blauwe haan (fol. 72v) en veel meer. Een bepaalde kleur betekent niet automatisch dat een kant slecht is. Rood wordt voor zowel goede als slechte figuren gebruikt. Het is dus waarschijnlijk een manier om tegenstanders aan te duiden.

¹¹⁷ Janson 1952 (zie noot 2), p. 167.

¹¹⁸ Plinius (zie noot 12).

Afb. 56. Aap op geit, Stowe 17, fol. 81v.

Afb. 57. Aap op zwijn, Stowe 17, fol. 82r.¹¹⁹

Afb. 58. Aap als ridder, Stowe 17, fol. 94v.

Afb. 59. Aap op olifant, Stowe 17, fol. 36r.

Naast de spot op ridderlijke idealen zoals dapperheid, wordt er ook spot gedreven met de romantische, hoofse liefde. Hoofse liefdestaferelen worden nagespeeld met apen. Deze aspecten zullen apart besproken worden in 3.3, omdat ze veelvuldig voorkomen in Stowe 17 en als een aparte categorie gezien kunnen worden.

Imitatie en parodie in relatie tot de tekst van Stowe 17

De musicerende apen komen voor in het hele boek. Aangezien de psalmen liederen zijn, is een muzikaal motief niet vreemd. Het is daarom interessanter om naar de andere typen apen die imiteren en parodiëren te kijken in verband met de tekst. De aap op de geit op afb. 56 kijkt op naar de tekst *Perfectus deo, perfectus homo*, oftewel 'perfecte God, perfecte mens'. Deze tekst komt uit de Geloofsbelijdenis van Athanasius in Priem van de

¹¹⁹ Er is wel iets opmerkelijks aan de hand met de aap met kip op spit van afb. 57. Terwijl sommige apen de vrouwelijke bezigheid van het spinnen overnemen, is deze aap bezig met iets typisch mannelijke bezig. Om dit te verduidelijken kan de aap op fol. 176r (zie bijlage II) erbij gehaald worden. Hier houdt een aap een kip op spit boven het vuur, terwijl een vrouw een vijzel bedient. Vrouwen hebben allerlei huishoudelijke taken, zoals deeg kneden, de was doen, maar ook de vijzel bedienen (Verdier 1975 (zie noot 97), p. 134). De taak van de man is het vlees op een spit braden. Hier imiteert of parodieert een aap dus een mannelijke taak. Vergelijkingsmateriaal van mannen die kippen braden op het spit komt veel voor, zoals in het Luttrell Psalter (fol. 206v), Douce 5 (fol. 1r) en Trinity B.11.22 (fol. 159r).

Mariagetijden. De tekst gaat over de Drie-Eenheid en Jezus die de zoon van God is, maar ook deel van God. De aap wil de mens wel nadoen, maar kan dit nooit bereiken. Zo toont hij aan dat hij de imperfecte mens is.¹²⁰ Zo is de afbeelding in vergelijking met de tekst een tegenstelling. Bovendien kijkt de aap ook nadrukkelijk naar deze tekst.

Eén van de apenartsen op fol. 198r (afb. 47) staat afgebeeld bij psalm 6 in Metten van het Dodenofficie. Deze psalm gaat over vergeving vragen voor zonden. Op het voorgaande folium staat de zin *infirmus sum sana me*: 'ik ben zwak, genees mij'. Dit kan natuurlijk wijzen op de genezing door een arts, maar staat wellicht net iets te ver weg om een duidelijk verband te vormen. De aap kijkt wel in de richting van deze zin, maar zijn blik wordt vooral getrokken door de urineflus in zijn hand.

Ook de apenschool (afb. 48) staat bij een tekst met een regel die mogelijk kan wijzen op dit motief. Op deze pagina zijn regels 129-132 van psalm 118 te vinden in Noen van de Mariagetijden. Dit gaat over de richtlijnen van God die gevolgd moeten worden, maar er valt ook te lezen: *declaratio sermonum tuorum inluminat et intellectum dat parvulis*: 'verklaring van uw woorden geeft licht en geeft inzicht aan de 'kinderen''. *Intellectum* wijst naar verstand en inzicht en heeft natuurlijk een verband met een school. Ook het woord *parvulis* ('kinderen of kleintjes') geeft aan dat er iets geleerd kan worden: de apenleraar die les geeft aan zijn leerlingen.

De aap op de olifant (afb. 59) is misschien op fol. 36r geplaatst door de inhoud van psalm 86, waarin gesproken wordt over Sion als stad van God. Daar worden ook andere locaties genoemd zoals Rahab, Babel/Babylonië, Tyrus en Ethiopië. Deze locaties kunnen een exotisch motief als de olifant verantwoorden.

Een aantal keer is er een vechtsceene afgebeeld bij een tekst die gaat over oorlog, vijanden en strijd. Dit is echter geen zeldzaam thema in de Bijbel. Aangezien niet alle vechtsceenes bij dit soort teksten voorkomen, lijkt het onwaarschijnlijk dat ze sterke verbanden hebben met de tekst.

Context en vergelijkingsmateriaal

De opkomst van dit soort parodiemotieven gaat gelijk op met de geschriften zoals *Speculum Stultorum* en de exempla vanaf de dertiende eeuw. Samen met de bestiariascènes en romantaferelen kwamen ze in de marges terecht.¹²¹ De spot betreft in het begin vooral de geestelijke en intellectuele elite en de ridderlijkheid. De lagere klassen (boeren, bedelaren, ambachtslieden en zij die huishoudelijke taken uitvoeren) werden minder geparodieerd. Vanaf het midden van de veertiende eeuw zouden ook deze lagere klassen steeds meer geparodieerd worden.¹²²

In de Franse en Vlaamse manuscripten zijn deze motieven erg populair. Er is dan ook veel vergelijkingsmateriaal van parodietaferelen te vinden, vooral met apen. Soms valt op dat het motief wel gekopieerd lijkt. Dit is goed te zien op afb. 60 en 61. Beide voorstellingen bevatten twee mensen die op elkaar lijken te staan en die opvallend gelijk zijn. De musicerende en acrobatische apen komen wijdverspreid voor. De geleerde apen, zoals apenartsen en de apenschool, zijn ook zeer populaire motieven. Op afb. 62 en 63 zijn twee apenartsen te zien in een Oost-Frans getijdenboek en een Vlaams psalter. Op afb. 64 is een apenschool te zien in een handschrift uit Picardië. Hierbij moet nog wel opgemerkt worden dat Oliver schrijft dat het thema van de apenschool normaal gesproken niet voorkomt in Maaslandse manuscripten.¹²³ Dat dit motief wel voorkomt in Stowe 17 toont aan dat het een uniek handschrift is.

---

¹²⁰ James Freeman, 'Apes Pulling Shapes', 13 september 2014, *Medieval manuscripts blog (British Library)*:

< <http://britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/2014/09/apes-pulling-shapes.html>
> (3 februari 2015).

¹²¹ Randall 1966 (zie noot 4), pp. 6-7.

¹²² Janson 1952 (zie noot 2), p. 168.

¹²³ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 193.

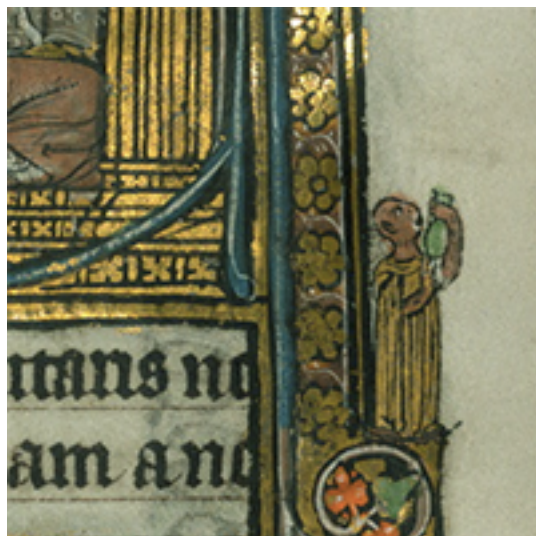
Ook de vechtende apen zijn een wijdverspreid thema. Een voorbeeld is te vinden op afb. 65. Hier strijden een eekhoorn, gezeten op een geit, en een aap, gezeten op een eenhoorn, tegen elkaar. Op afb. 66 is de bekende variant van de aap op een geit met uil op zijn vuist te zien.

Afb. 60. Aap maakt muziek voor twee acrobaten: onderste speelt doedelzak en bovenste danst, Stowe 17, fol. 31r.

Afb. 61. Man met doedelzak en dansende vrouw op zijn nek, Baltimore, Walters Art Museum, W.82, fol. 169r, psalter-getijdenboek, Gent, ca. 1315-1325.

Afb. 62. Apenarts, Baltimore, Walters Art Museum, W.104, fol. 45v, getijdenboek, Noord-Oost-Frankrijk, ca. 1300-1325.

Afb. 63. Apenarts, Oxford, Bodleian Library, Laud lat. 84, fol. 193r, psalter, Vlaanderen, ca. 1300-1325.

Afb. 64. *Apenschool*, Parijs, Bibliothèque nationale, Fr. 95, fol. 355r, Arthurroman, Picardië, ca. 1280-1290.

Afb. 65. *Aap en eekhoorn in gevecht*, Londen, British Library, Yates Thompson 19, fol. 3r, *Li Livres dou Tresor*, Picardië, ca. 1315-1325.

Afb. 66. *Aap op geit met uil op de vuist*, Londen, British Library, Add. 42130, fol. 38r, Luttrell Psalter, Lincolnshire, ca. 1325-1340.

Dit zijn maar een paar voorbeelden van vergelijkingsmateriaal uit ongeveer dezelfde periode. Er is nog veel meer te vinden. Dit maakt maar duidelijk dat parodie en spot populaire thema's waren voor in de marges. Een opvallend handschrift met veel dezelfde thema's is een tweedelig psalter in de Bodleian Library. In Douce 5-6 uit Gent rond 1320-1330 komt bijvoorbeeld ook weer een apenschool en apenarts voor (afb. 67 en 68). Qua onderwerpskeuze in de margedecoratie biedt dit handschrift vele mogelijkheden voor vergelijkingsmateriaal.

Afb. 67. *Apenschool*, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 146r, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

Afb. 68. *Apenarts*, Oxford, Bodleian Library, Douce 5, fol. 156r, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

3.3 De aap als hoofse heer

Hoofse taferelen met apen

In de voorgaande paragraaf is één aspect van de parodiërende aap nog onbesproken gelaten, namelijk de aap in romantische, hoofse taferelen. De aap kan als vijand van de ridder gezien worden en spotten met het concept dapperheid. Daarnaast kunnen apen ook de spot drijven met idealen als kuisheid en vroomheid.¹²⁴ Aan de ene kant verbeelden hoofse scènes een romantisch tafereel: het is plezierig om naar te kijken. Zodra de apen in het spel komen is er echter wat anders aan de hand. Het wordt nu een geparodieerde voorstelling en soms valt er een moreel lesje te leren.

Afkeren van het slechte pad

Er zijn twee afbeeldingen in de margedecoratie van Stowe 17 met een aristocratisch stelletje dat te paard wegrijdt van een aap. Op fol. 106r (afb. 69) rijdt het stel weg van een aan een boom geketende aap. In de tekst op de pagina valt één regel op. Dit komt uit psalm 118 (125-128) in Sext van de Mariagetijden: *Propterea ad omnia mandata tua dirigebat omnem viam iniquam odio habui* ('Ik richt mij naar al uw regels en haat elk bedrieglijk pad'). Kunsthistoricus Markus Müller schrijft in zijn boek *Minnebilder. Französische Minnedarstellungen des 13. und 14. Jahrhunderts* (1996) dat deze regel wordt verbeeld in het stel dat wegrijdt van de aap. De psalm gaat over de getrouwe naleving van het goddelijke bevel en het mijden van valse wegen. De afbeelding verwijst juist naar het vermijden van dierlijk instinct of gedrag.¹²⁵ De aap wordt vaak als zondaar en duivel gezien. Een geketende aap wordt bovendien ook beschouwd als symbool van iemand die vasthoudt aan aardse plezieren. Deze aap vormt dus een goed voorbeeld van slecht gedrag dat gemeden moet worden. Als goed gekeken wordt naar de handen van de aap is bovendien een rond voorwerp te ontdekken. Volgens Müller is dit een appel, hoewel het niet goed te zien is. Deze appel zou dan naar de zondeval verwijzen en de *mala concupiscentia*: slechte lust.¹²⁶ Dit versterkt het motief.

Als het stelletje op fol. 242v-243r (afb. 70) bekeken wordt, ontstaat het vermoeden dat er hier iets soortgelijks aan de hand is. Ook hier rijdt een stelletje te paard weg van een apin die onder een boom zit. Dit speelt zich wel op twee pagina's af en de aap is niet geketend. Dit wordt afgebeeld bij Jesaja 38:12-15 in Laudien in het Dodenofficie. Deze tekst gaat over de zieke koning Hizkia die tot God bidt en in dit stuk uitlegt wat hij voelt: 'Ik heb mijn leven afgesneden, gelijk een wever zijn web' (zie ook afb. 37 voor de verwijzing naar de spinnende aap). In deze tekst staat echter geen enkele verwijzing naar het afkeren van het kwaad of iets anders dat het wegrijden van het stelletje kan verklaren.

Beide afbeeldingen zijn volgens Müller voorbeelden van de populaire, hoofse liefdestaferelen. De eerste afbeelding bevat een profaan-heilige tegenstelling. De tekst gaat over het volgen van het goede, religieuze pad. De afbeelding vormt dit om in een profane betekenis: mijdt dierlijk gedrag. In het laatste kwart van de dertiende eeuw kwamen er echter ook steeds meer afbeeldingen met een erotische inhoud zonder functie. Deze afbeeldingen zijn vooral vermakelijk en volgens de mode. Müller schrijft dat het vermoeden bestaat dat persoonlijke belangen invloed uitoefenden op de vorm van het boek: boeken werden kleiner, rijker geïllustreerd en met meer populaire profaan-erotische afbeeldingen. Vooral in de gebieden van Vlaanderen, Brabant, Picardië, Hainaut en Artois waren deze motieven populair.¹²⁷ Stowe 17 werd gemaakt in deze periode en bevat dan ook beide soorten afbeeldingen. De eerste afbeelding heeft

¹²⁴ Janson 1952 (zie noot 2), pp. 166-167.

¹²⁵ Markus Müller, *Minnebilder: französische Minnedarstellungen des 13. und 14. Jahrhunderts*, Wenen 1996, pp. 88-89.

¹²⁶ Müller 1996 (zie noot 125), p. 89.

¹²⁷ Müller 1996 (zie noot 125), p. 90.

een profaan-heilige tegenstelling en de tweede voorstelling heeft een profaan-erotische functie: zonder morele functie, maar wel decoratief.

Er zijn veel vergelijkbare afbeeldingen te vinden van deze populaire voorstellingen. Een voorbeeld is het aristocratische stel te paard op afb. 71. Deze romantische taferelen zijn ook een populair thema om te gebruiken op ivoeren kistjes. Afb. 73 is maar één van de vele voorbeelden. Bij alle hoofse stelletjes komen echter maar weinig apen voor. Het is meestal een 'gewone', decoratieve en gemakkelijke afbeelding.

Afb. 69. Stelletje rijdt weg van geketende aap, Stowe 17, fol. 106r.

Afb. 70. Stelletje lijkt weg te rijden van apin met spinrok, Stowe 17, fol. 242v-243r.

Afb. 71. Hoofs stel te paard, Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. Pal. germ. 848, fol. 69r, Codex Manesse, Zürich, ca. 1300-1340.

Afb. 72. Hoofs stel te paard, Parijs, Louvre, OA 188, ivoeren spiegeldeksel, Frankrijk, ca. 1300-1325.

Romantische stelletjes

Stowe 17 bevat meerdere stelletjes die elkaar diep in de ogen kijken. Ze ontspannen op een stuk gras, zoals op fol. 59r (afb. 73), fol. 145r (afb. 75) en fol. 273r (afb. 76). Door het gras en de bomen met vogels erin wordt duidelijk dat dit een tuin voorstelt. Stelletjes die van elkaar genieten in een ommuurde tuin is een bekend fenomeen uit de hoofse voorstellingen. Vaak komen ook sekse-afhankelijke attributen voor: de lievelingsdieren van de aristocratie. In Stowe 17 zijn bijvoorbeeld meerdere jachtvogels (voor de mannen) en schoothondjes (voor de vrouwen) te zien. Ook konijntjes komen veelvuldig voor in de tuinen.¹²⁸

De meest uitgebreide voorstelling is te zien op fol. 273r (afb. 76). Hier is een stelletje op het gras te zien met daarboven een boom met de liefdesgod met pijlen en twee musicerende figuren.¹²⁹ Net zoals het weggrijdende stelletje op afb. 70 is ook hier geen verband te ontdekken met de tekst. De voorstelling is op het einde van het boek te vinden bij het laatste deel van een Franstalig gebed. Dit gebed gaat over Maria, de Drie-Eenheid en Christus en heeft geen duidelijke verwijzing naar de afbeelding.¹³⁰ Dit beeldt, net zoals afb. 70, een populaire, romantische afbeelding af zonder moraliserende of didactische functie. Het toont eerder een erotische tegenstelling op het heilige karakter van de tekst.¹³¹ Het is in ieder geval een mooie en vermakelijke afbeelding met een populair thema. Ook is het een mooie afsluiter van het boek, omdat het voorkomt op de laatste pagina.

Aangezien er in Stowe 17 meerdere varianten van hoofse voorstellingen te vinden zijn (met moraliserende functie en zonder), moet per afbeelding gekeken worden wat de betekenis zou kunnen zijn. Soms is dat echter lastig te bepalen. Een voorbeeld is het stelletje in de marge op fol. 29v (afb. 77). Dit stelletje komt voor bij de tekst van Hooglied 1:7-8 in Metten van de Mariagetijden. Hooglied bevat liefdesgedichten en ook in dit stuk staan romantische zinnen zoals 'Zeg mij aan, Gij, Dien mijn ziel liefheeft' en 'O gij schoonste onder de vrouwen!'. Het kan zijn dat deze romantische teksten de aanleiding hebben gegeven voor het stelletje in de marge. Het kan echter ook toeval zijn, want er is geen direct verband te ontdekken.

De afbeeldingen 73, 74 en 75 lijken qua opstelling sterk op elkaar. Ze hebben geen van allen een duidelijk verband met de tekst.¹³² Afb. 73 lijkt op een basisvorm: een simpel hoofs stel. Dit kan misschien als vertrekpunt worden gezien voor de andere stelletjes. Op afb. 75 is bijvoorbeeld in plaats van een hoofse vrouw een non te zien met een man. Wellicht verbeeldt dit kritiek op de geestelijkheid. Het commentaar kan zijn dat de non zich niet aan haar eed van onthouding houdt en in plaats daarvan gezellig bij een man zit.

Op afb. 74 is nog een variant van een stelletje te zien. Een vrouw houdt drie bloemen op voor een geklede aap met een uil op zijn hand. Volgens Randall is deze aap een valkenier en vervangt de uil een jachtvogel.¹³³ De vrouw en de aap zitten niet op een stukje gras, maar op een bankje. Toch is het opvallend dat deze voorstelling, op fol. 62r, vlak na het 'normale' stelletje komt op fol. 59r. Doordat eerst een normale weergave wordt getoond van een hoofs liefdestafereel en vlak daarna een versie met een aap, lijkt het erop dat dit een parodie op het voorgaande is. Ook hier kijken de vrouw en de aap elkaar diep in de ogen aan.

---

¹²⁸ Medieval Manuscripts 2013 (zie noot 96).

¹²⁹ Müller 1996 (zie noot 125), p. 224 (afb. 64).

¹³⁰ Barbara R. Walters, Vincent Corrigan en Peter T. Ricketts (red.), *The Feast of Corpus Christi*, Philadelphia 2006, pp. 487-499.

¹³¹ Müller 1996 (zie noot 125), p. 98.

¹³² Bij de drie stelletjes is er geen sprake van een verband met de tekst. Fol. 59r (afb. 73) staat bij Benedicite, fol. 145r (afb. 75) bij psalm 37:11-12 en fol. 62r (afb. 74) bij Psalm 149:3-6. Zie ook bijlage V.

¹³³ Randall 1966 (zie noot 4), p. 55.

Afb. 73. Hoofs stel, Stowe 17, fol. 59r.

Afb. 74. Hoofse vrouw en aap, Stowe 17, fol. 62r.

Afb. 75. Hoofse man en non, Stowe 17, fol. 145r.

Afb. 76. Hoofs stel onder de Liefdeskoning in de boom, Stowe 17, fol. 273r.

Afb. 77. Hoofs stel, Stowe 17, fol. 29v.

Net als bij de weggrijdende stelletjes zijn ook de bij elkaar zittende stelletjes veel vertegenwoordigd in allerlei kunstvormen. Vooral het populaire, romantische tafereel van een stelletje bij de liefdesgod komt vaak voor, zoals op afb. 78, 79 en 80 in handschriften uit Vlaanderen en Arras. Dat in sommige voorstellingen de man opeens verwisseld is met een aap in edele vermomming is ook een populair parodiemotief.¹³⁴

Afb. 78. Man en vrouw, knielend voor liefdesgod in boom, Cambridge, Trinity College, B.11.22, fol. 30r, getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1300.

Afb. 79. Man en vrouw, knielend voor liefdesgod, Arras, Bibliothèque municipale, Arras 139, fol. 8r, liederenboek, Arras, late dertiende eeuw.

Afb. 80. Man en vrouw met pijlen doorschoten door liefdesgod in boom, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, BBR 9543, fol. 12r, *Li Ars d'Amour, de Vertu, et de Boneurté*, Vlaanderen (?), late dertiende eeuw.

De Liefdesburcht

De voorstelling op fol. 243v-244r (afb. 81) toont drie apen die een kasteel verdedigen tegen drie vossen. Onder de burcht is ook nog een konijn te zien. Op de linkerpagina is een mangonel te zien: een slingerarm-artilleriewapen dat wordt geladen door een ezel.¹³⁵ Naast de mangonel staat een haas met een groene knuppel. Om erachter te komen wat deze voorstelling kan betekenen, wordt eerst gekeken naar de tekst op dezelfde pagina. Op deze twee folia staat Jesaja 38:15-20 in Laudan van het Dodenofficie. Nadat de zieke Hizkia klaagde over zijn lot vindt er een ommekeer plaats. Zo valt er te lezen: 'Maar mijn Heer zei: 'Tijd om te leven!' [...] U hebt mij behoed voor het zinloze graf, u hebt mijn zonden weggedaan.' Wellicht wordt deze strijd tussen leven en dood gesymboliseerd in de apen die tegen de vossen strijden. Dat alleen het thema 'strijd' de afbeelding kan verklaren is echter geen sterk verband.

¹³⁴ Janson 1952 (zie noot 2), p. 167.

¹³⁵ Oliver 1988 (zie noot 60), p. 193.

Afb. 81. Vossen vallen een kasteel met apen aan, Stowe 17, fol. 243v 244r.

De afbeelding doet sterk denken aan een populair motief in de middeleeuwen: de Belegering van de Liefdesburcht. De origine van dit motief is tot nu toe nog niet duidelijk, maar er zijn wel meerdere suggesties gedaan.¹³⁶ Een vaak genoemde gebeurtenis is een festival in Treviso in 1214. Hier vond een aanval op een liefdesburcht plaats, als onderdeel van het feestvieren. De vrouwen verdedigden een kasteel, terwijl de mannen het kasteel aanvielen. De wapens die gebruikt werden waren bloemen, fruit en meer.¹³⁷ Er zijn echter meerdere versies van het verhaal in omloop. Soms worden rozen naar de verleiders beneden gegooid, maar soms is het ook wat minder gemoedelijk en wordt er gegooid met stenen. Er komen ook diverse hoofse elementen voor, zoals de Liefdesgod of mannen die bezig zijn met een steekspel. Müller noemt dit tafereel een allegorisch-erotisch motief, wat populair was in de hoofse iconografie van de veertiende eeuw. Het hof maken wordt als militaire veroveringsstrijd gesymboliseerd door de belegering en bestorming van een burcht.¹³⁸ Het idee van het verdedigen van vrouwelijke kuisheid, gesymboliseerd door een toren of kasteel, past in ieder geval goed in de hoofse taferelen.¹³⁹

De vroegst bekende miniatuur van zo'n voorstelling is te vinden in het Peterborough Psalter uit ca. 1300 op afb. 82. De mannen gaan hier gewelddadig te keer met zwaarden, terwijl de vrouwen bloemen als wapens gebruiken. Andere voorbeelden zijn ook te vinden in handschriften uit ongeveer dezelfde periode als Stowe 17. Deze zijn te zien op afb. 83 (ca. 1300-1340) en afb. 84 (1325-1340). Dit motief was dus zeer bekend en populair en het thema komt ook veelvuldig voor op de ivoren kistjes, zoals op afb. 85 (ca. 1330-1350) en afb. 86 (ca. 1350-1370).

De Liefdesburcht heeft in latere handschriften ook een religieuze allegorie gekregen. Het werd bijvoorbeeld een 'Fort van Geloof' dat aangevallen kon worden door diverse groepen, zoals demonen (afb. 87), zondaars of joden. Ook kan de symboliek gebruikt worden met ondeugden die het kasteel met deugden aanvallen. Over het algemeen komt dit thema echter pas vanaf de vijftiende eeuw voor.¹⁴⁰

Tot nu toe zijn er echter alleen voorstellingen voorbij gekomen met mensen in de hoofdrol. Een kasteel dat wordt aangevallen, waarbij dieren de rollen overnemen,

¹³⁶ David J.A. Ross, 'Allegory and Romance on a Mediaeval French Marriage Casket', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 11 (1948), p. 113.

¹³⁷ Roger Sherman Loomis, 'The Allegorical Siege in the Art of the Middle Ages', *American Journal of Archaeology* 23 (1919) nr. 3, p. 255.

¹³⁸ Müller 1996 (zie noot 125), pp. 161-162.

¹³⁹ Ross 1948 (zie noot 136), pp. 113-114.

¹⁴⁰ Müller 1996 (zie noot 125), pp. 162-163.

komt ook vaker voor. Op afb. 89 in een brevier uit ca. 1302-1304 vallen honden, onder leiding van een hondenkoning, een toren aan waarin hazen zich verdedigen. Dit kan echter ook een 'normale' aanval op een kasteel verbeelden, omdat er een hondenkoning aanwezig is. Deze scène verbeeldt dan niet per se een allegorie (zoals op kuisheid), maar meer een parodie op een militaire belegering. Op afb. 88 in een getijdenboek van ca. 1320-1330 is een kat te zien die zijn kasteel verdedigt tegen muizen. Op het voorgaande folium is zelfs een katapult-achtig wapen te zien dat gericht is op de kat. Deze afbeelding maakt wel deel uit van een afbeeldingencyclus in dit boek, waarbij soms de muizen aanvallen en soms de kat. Op afb. 90, in een Frans liederenboek uit de vijftiende eeuw, zijn drie apen te zien die hun kasteeltje verdedigen tegen slakken, in de vorm van een letter (t van 'tenor').

Het komt dus vaker voor dat er belegerde kastelen afgebeeld worden met dieren in de hoofdrol. Of deze alleen een parodie verbeelden op het bestormen en verdedigen van burchten of misschien ook een parodie zijn op de Liefdesburcht is niet met zekerheid te zeggen. Wat betreft de afbeelding in Stowe 17 kan nog gekeken worden naar de vijanden van de apen. De vossen staan vanuit de fabels al bekend om hun listigheid, sluwheid en valsheid. Dit kwam natuurlijk het beste tot uiting in de verhalen van Reynaert de Vos in de middeleeuwen. In een aantal fabels van Aesopus komen de vos en aap samen voor, soms ook met andere dieren.¹⁴¹ Hierin zijn de aap en vos echter nooit letterlijk in gevecht. Wel kan gezegd worden dat zowel de aap en vos negatieve eigenschappen hebben en bekend staan om hun bedrog.

Net als de andere dierenparodieën met kastelen, is het apenkasteel van Stowe 17 waarschijnlijk afgeleid van een vorm van de Belegering van de Liefdesburcht. Door de aanwezigheid van andere populaire marginalia van hoofse taferelen in Stowe 17, zal dit kasteel niet zomaar een bestorming uitbeelden. Het is eerder een parodie op dit populaire thema. Een religieuze allegorie, zoals het Fort van Geloof, is het niet, omdat deze vorm pas veel later voorkomt. Ook komt er nauwelijks religieuze parodie voor in Stowe 17. Janson noemt dit apenkasteel tevens een parodie op de spot-kuisheid.¹⁴² Stowe 17 bevat dus twee vormen van hoofse taferelen. De één heeft een moraliserende en didactische functie, in verband te brengen met de tekst. De ander is een decoratief en vermakelijk motief, juist in contrast met de tekst. De apen in het kasteel zouden dus goed passen in deze laatste categorie.

---

¹⁴¹ Gibbs 2002 (zie noot 35), fabels 19, 24, 164, 179, 188.

¹⁴² Janson 1952 (zie noot 2), p. 167.

Afb. 82. *Belegering van de Liefdesburcht*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, BBR 9961-62, fol. 91v, Peterborough psalter, Engeland, ca. 1300.

Afb. 83. *Belegering van de Liefdesburcht*, Londen, British Library, Royal 10 E IV, fol. 18v, Smithfield decretalen, Zuid-Frankrijk (Toulouse?), ca. 1300-1340.

Afb. 84. *Belegering van de Liefdesburcht*, Londen, British Library, Add. 42130, fol. 75v, Luttrell Psalter, Lincolnshire, ca. 1325-1340.

Afb. 85. *Belegering van de Liefdesburcht*, Baltimore, Walters Art Museum, Inv. 71.264, deksel van ivoren kistje, Frankrijk, ca. 1330-1350.

Afb. 86. *Belegering van de Liefdesburcht*, Parijs, Louvre, OA 6933, ivoren spiegeldeksel, Frankrijk, ca. 1350-1370.

Afb. 87. *Fort van Geloof aangevallen door duivels*, Valenciennes, Bibliothèque municipale, MS. 244, fol. 27r, *La Forteresse de la foi*, Frankrijk, vijftiende eeuw.

Afb. 88. *Muizen vallen kat aan in kasteel*, Londen, British Library, Harley 6563, fol. 71v-72r, getijdenboek, Engeland, ca. 1320-1330.

Afb. 89. *Honden vallen hazen aan in kasteel*, Verdun, Bibliothèque municipale, MS. 107, fol. 137v, brevier, Metz, ca. 1302-1304.

Afb. 90. *Apen verdedigen hun kasteel tegen slakken*, Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Thott 291 8°, fol. 23r, liederenboek, Frankrijk, vijftiende eeuw.

3.4 Lawaaiierige, obscene en grappige apen

Dwaze en vieze apen in een omgekeerde wereld

De omgekeerde wereld is een goed voorbeeld van een type humor dat populair was in de middeleeuwen. Er zijn al een paar voorbeelden voorbij gekomen, zoals de apen die ridders nadoen en de ridders ook bang weten te maken. Naast dit type is er nog een vorm van humor die populariteit genoot, namelijk de zogenaamde poep-en-pies humor. Apen laten hun konten zien en bespelen instrumenten niet met hun mond, maar met hun achterwerk. Daarnaast wordt in deze casestudie ook gekeken of er eventuele vermakelijke gezegden, uitdrukkingen of woordspelingen in Stowe 17 aan bod komen.

Hoewel sommige handschriften wat meer seksuele of obscene marginalia hebben, is het opvallend dat dit in Stowe 17 wel meevalt. Er zijn wel wat seksuele aanwijzingen te vinden, zoals bij de spinnende apen of romantische hoofse taferelen. Dit is echter nooit overduidelijk seksueel en het naakte wordt meestal gelimiteerd tot het tonen van blote billen. Het meest obscene tafereel is te vinden op fol. 151r (afb. 91): twee benen met een monsterlijk gezicht op de plek van het kruis. Dit doet erg denken aan het vrouwelijk geslachtsdeel.¹⁴³ De veel voorkomende gotische motieven van marginalia met ontlasting of bijvoorbeeld penisbomen komen in dit boek niet voor. Wel zijn er diverse scènes afgebeeld waarin verwezen wordt naar scheten.

Afb. 91. Een monster op benen, Stowe 17, fol. 151r.

(Blaas)instrumenten als scheetgeluiden

Er zijn al meerdere musicerende mensen en apen voorbij gekomen. Een categorie die daarbinnen past hoort echter niet bij de 'normale' musicerende taferelen. Een afbeelding die dit duidelijk maakt is te vinden op fol. 61v (afb. 92) waarbij één aap op een schalmei blaast en licht voorover gebogen staat. Een andere aap knielt bij het achterwerk van deze aap en richt hier een blaasinstrument op. Dit motief is geen vreemd fenomeen in de margedecoratie en komt bijvoorbeeld ook voor in de *Arthurromans* (New Haven, Beinecke Library, MS. 229) uit ca. 1275-1300 op afb. 93. Ook hier voeren twee apen een soortgelijke handeling uit. In Stowe 17 is er nog een afbeelding te vinden die een variatie kan vormen op dit thema, namelijk de naakte man die een schalmei bij het achterwerk van een paard houdt op afb. 94.

---

¹⁴³ Wellicht kan dit motief in verband worden gebracht met insignes die ook vaak seksuele thema's hebben. Een voorbeeld is een vulvafiguur als pelgrim uit ca. 1375-1424 (objectnummer 00663, inventarisnummer 2184 in de database van *kunera*: < www.kunera.nl >.)

Een bekend, vergelijkbaar motief is te vinden in het Luttrell Psalter op afb. 96. Het wordt nu steeds duidelijker dat scheten en muziek nauw verbonden zijn. Het muzikale achterste is onderdeel van een grotere analogie tussen het menselijk lichaam en muzikale instrumenten. De schalmey is het luidste windinstrument uit de middeleeuwen. Naast de logische redenering dat dit te vergelijken is met een scheetgeluid, heeft de schalmey ook een gedeelde vocabulaire met scheten. In de veertiende eeuw kon dit instrument bijvoorbeeld *bombard* of *bumbard* genoemd worden, afgeleid van het Latijnse *bombinare* voor 'trillen' of 'zoemen'. Het Latijnse *flatus* kwam in muzikale terminologie ook voor als term om lucht te blazen in een instrument. Wij kennen dit woord vooral in connectie met flatulentie, oftewel winderigheid.¹⁴⁴ Daarnaast verschaft de vergelijking tussen een doedelzak of lange trompet met het mannelijk lid ook mogelijkheden tot verdere parodie en humor.¹⁴⁵

Er bestaat tevens een belangrijk onderscheid tussen geluid of muziek en lawaai. De middeleeuwse mens was ervan overtuigd dat lawaai erg slecht voor je is.¹⁴⁶ Een hels kabaal wordt vaak in verband gebracht met duivels of demonen. Dit kan worden geïllustreerd door het bespelen van een kaakbeen met tangen.¹⁴⁷ In Stowe 17 is er op fol. 178v (afb. 96) een vergelijkbaar concept te zien. Hier speelt een man met een vleestang op een blaasbalg. Dit kan natuurlijk onmogelijk een fijn geluid voortbrengen.

Deze afbeeldingen hebben niet echt een duidelijk verband met de tekst. De twee toeterende apen staan bijvoorbeeld bij psalm 149:1-2. Dit begint met 'Zing een nieuw lied voor de Here'. De naakte man op het paard staat op dezelfde pagina als psalm 101:27-29. Het tegenoverliggende folium bevat psalm 129 en begint met 'Luister naar mij, Here'. Er zijn dus wel muzikale hints te vinden in de teksten, maar het is dan ook een muzikaal boek en vele psalmen beginnen op deze wijze. Er zijn geen aanwijzingen dat bepaalde motieven met opzet bij een bepaalde tekst zijn geplaatst. Overigens kunnen de lawaaiërige motieven ook een vorm van waarschuwing zijn: laat je niet afleiden van de tekst. Je moet niet alleen denken aan het mooi zingen van de psalmen, maar vooral aan de inhoud van de tekst denken.¹⁴⁸

Afb. 92. Twee toeterende apen, Stowe 17, fol. 61v.

Afb. 93. Twee toeterende apen, New Haven, Beinecke Library, Beinecke 229, fol. 147r, Arthurromans, Noord-Frankrijk, ca. 1275-1300.

¹⁴⁴ Valerie Allen, *On Farting. Language and Laughter in the Middle Ages*, New York 2007, pp. 26-30.

¹⁴⁵ Leo 2013 (zie noot 99), pp. 112 en 121.

¹⁴⁶ Allen 2007 (zie noot 144), p. 36.

¹⁴⁷ Leo 2013 (zie noot 99), p. 122.

¹⁴⁸ Emma Dillon, *The Sense of Sound: Musical Meaning in France, 1260-1330*, Oxford 2012, p. 201.

Afb. 94. Naakte man houdt schalmei bij de kont van zijn paard, Stowe 17, fol. 153v.

Afb. 95. Hybride figuur met muziekinstrumenten, Londen, British Library, Add. 42130, fol. 185v, Luttrell Psalter, Lincolnshire, ca. 1325-1340.

Afb. 96. Man speelt op een blaasbalg met een vleestang, Stowe 17, fol. 178v.

Wanneer we het helse geluid van vleestang op blaasbalg vergelijken met het motief van de aap die op een lepel blaast (fol. 173v, afb. 97), is er bij het laatstgenoemde iets heel anders aan de hand. Met het blazen op een lepel is het moeilijk om geluid voort te brengen. Ook lepels komen vaker voor in de margedecoratie, bijvoorbeeld in een tweedelig psalter uit Gent. Op afb. 98 heeft een aap een zwaan op een bord en daaronder speelt een aap met een lepel op de kop van een ram in plaats van een vedel. Op afb. 99 heeft een man zijn mond op het uiteinde van een lepel en heeft zijn vingers op de steel alsof hij een fluit bespeelt. In een getijdenboek uit Vlaanderen op afb. 100 is een vrouw te zien die met een lepel op een tang speelt. Deze lepel-taferelen doen sterk denken aan het concept van 'playing the spoons': het muziek maken met lepels. Door de lepels ritmisch op elkaar te klappen kun je muziek maken. Dit is afgeleid van 'playing the bones', oftewel het muziek maken met botten. Deze vorm van muziek maken wordt echter wel geparodieerd in Stowe 17, omdat het niet op de correcte wijze wordt uitgevoerd. Door op een lepel te blazen komt er natuurlijk geen geluid uit.

Afb. 97. Aap op zwijn blaast op grote, houten lepel, Stowe 17, fol. 173v.

Afb. 98. Aap speelt met lepel op de kop van een ram, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 53r, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

Afb. 99. Man speelt op lepel als een fluit, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 134r, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

Afb. 100. Vrouw speelt met lepel op een tang, Cambridge, Trinity College, B.11.22, fol. 191v, getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1300.

Het tonen van het blote achterwerk

De aap die zijn billen toont wijst meestal op iets waar hij mee spot.¹⁴⁹ Op fol. 202v (afb. 101) is een aap te zien die zijn kont toont aan een vrouw met een spiegel. Dit suggereert dat de vrouw te druk is met ijdelheid en daarom bespot wordt door de aap. De aap is volgens de bestiaria een vies beest. Door zijn kont te tonen, toont hij ook zijn ware aard.¹⁵⁰ Ook de aap op afb. 102, boven het bootje, toont zijn achterwerk aan iets of iemand. Als het tegenoverliggende folium bekeken wordt, lijkt het alsof hij het toont aan de vrouw in de initiaal. Zij reageert hier echter niet op en glimlacht.

Niet alleen apen tonen hun kont, ook mensen doen dit. Op afb. 103 is een man te zien die, net zoals de apen, zijn billen extra benadrukt door zijn handen te gebruiken. Hij lijkt dit te tonen aan een ridder op het voorgaande folium, hoewel deze ridder naar een andere dreiging kijkt: een hybride geitslak. Ook op afb. 104 is een interessant motief te zien. Een man zit met bloot achterwerk op een paard, met zijn rug naar ons toe en heeft

¹⁴⁹ Leo 2013 (zie noot 99), p. 114.

¹⁵⁰ Leo 2013 (zie noot 99), p. 114.

twee schalmeien vast. Hier wordt dus een interessante combinatie van muziekinstrumenten en een blote kont gemaakt.

Het motief van billen tonen wijst dus meestal spot aan. Het is interessant om te kijken of er een verband is met de tekst. Als bijvoorbeeld gekeken wordt naar afb. 105 zien we dat een man met zijn vinger wijst naar het woord *nudum*, oftewel 'naakt'. Deze man is echter wel gekleed en niet naakt, alsof het een omgekeerde wereld is. De aap die zijn kont toont aan de vrouw wijst wellicht op ijdelheid. Soms wordt gezegd dat 'zelfs apen in de spiegel gluren'. Dit betekent dat ook lelijke mensen tevreden kunnen zijn met hun uiterlijk. Wellicht is een theorie van Camille beter gepast. Hij spreekt over een woordspeling op achterwerk en spiegel. Hij schrijft dat het woord *cul* (ook wel *culus*) 'kont' betekent. Hier kan dan sprake zijn van een woordspeling op *speculus* of *speculum*, voor 'spiegel'. Bij de andere voorstellingen met blote achterwerken komt echter geen spiegel voor. Het is daarom wellicht ook een los en vermakelijk tafereel, dat tevens met andere dingen spot.

Afb. 101. Aap laat zijn achterwerk zien aan vrouw met spiegel, Stowe 17, fol. 202v.

Afb. 102. Aap laat zijn achterwerk zien aan vrouw in de initiaal, Stowe 17, fol. 76v-77r.

Afb. 103. Man laat zijn blote achterwerk zien, Stowe 17, fol. 223r.

Afb. 104. Man zit met rug naar ons toe op een paard met bloot achterwerk terwijl hij twee toeters heeft, Stowe 17, fol. 126r.

Afb. 105. Dansende man wijst naar het woord 'nudu(m)', Stowe 17, fol. 233v.

Plassende apen en ongelukkige vissen

De vorige taferelen uit Stowe 17 maken duidelijk dat apen niet bang zijn om hun kont te laten zien of er rare dingen mee te doen. Eén aap gaat iets verder en lijkt te urineren in een kan (afb. 106). Zeker als deze afbeelding wordt vergeleken met een naakte man die poept en plast in twee kannen in de marge van een *Voeux du paon* handschrift (afb. 108) wordt het waarschijnlijk dat de aap in Stowe 17 aan het plassen is. De kan wordt erg dicht bij zijn kruis gehouden en als ingezoomd wordt lijkt het bovendien alsof de aap zijn lid in de kan houdt. Een aantal pagina's verder is er ook een aap met een kan te zien, maar hier giet hij het uit over een jager (afb. 107). Schenkt hij hier plas uit? Het is in ieder geval duidelijk dat ze allebei vieze apen zijn.

Twee andere apen in Stowe 17 doen ook iets met hun achterwerk, maar ook hier net op een andere manier. De aap op afb. 109 stopt een vis in zijn mond, maar ook in zijn kont. De aap op afb. 110 heeft één vis die hij in zijn mond stopt, maar houdt zijn hand ook bij zijn kont alsof hij de vis meteen op wil vangen. Ook hier hebben de apen niet het beste gedrag.

Susan Signe heeft in haar boek *Excrement in the late Middle Ages. Sacred Filth and Chaucer's Fecopoetics* (2008) een interessante theorie over de functie van deze vieze marginalia. Zij stelt dat de betekenis van de ondeugende dieren verder gaat dan middeleeuwse humor. De ontlastingmotieven zouden een moraliserende en didactische functie hebben, gelinkt met de duivel en zonde. Als dieren menselijke activiteiten parodiëren dan houden ze ons een spiegel voor. Wij zijn menselijk, maar ook schuldig aan allerlei zonden. Door de zondige apen herkennen wij dat. Met die herkenning komt ook een onderscheiding. Al snel wordt gerealiseerd dat wij niet die apen zijn, ook al zien wij onszelf daar wel in. Het feit dat wij in staat zijn dit te herkennen en te onderscheiden maakt ons juist menselijk.¹⁵¹ Deze vieze motieven hebben dan een confronterende werking: een voorbeeld hoe wij ons niet moeten gedragen.

---

¹⁵¹ Susan Signe Morrison, *Excrement in the late Middle Ages. Sacred Filth and Chaucer's Fecopoetics*, New York 2008, p. 104.

Afb. 106. Aap plast in kan, Stowe 17, fol. 68v.

Afb. 107. Aap schenkt iets uit kan, Stowe 17, fol. 89r.

Afb. 108. Man plast en poept in twee kannen, New York, The Morgan Library & Museum, G.24, fol. 3v, *Les Voeux du paon*, Doornik, ca. 1350.

Afb. 109. Aap stopt twee vissen in mond en achterwerk, Stowe 17, fol. 83v.

Afb. 110. Aap stopt vis in mond en houdt zijn hand bij zijn achterwerk, Stowe 17, fol. 161r.

De omgekeerde wereld

Het concept van de omgekeerde wereld is al een paar keer voorbij gekomen. Een aap die op een eenhoorn rijdt (afb. 29) is hier een voorbeeld van, maar ook de apen die zich verkleden als ridders zijn voorbeelden. Deze paragraaf zal zich daarom concentreren op twee afbeeldingen die nog niet besproken zijn. Op fol. 130r (afb. 111) is een man te zien voor een hutje, met in zijn net een vogel. Op fol. 240r (afb. 112) is een aap te zien voor een hutje, met in zijn net een man of jager. Beide voorstellingen zijn in dezelfde opstelling te zien en lijken sterk op elkaar. Het is meteen duidelijk dat er sprake is van

een omgekeerde rol: de aap wordt nu niet gevangen door een jager (zoals in het bestiaria-verhaal), maar is hem te slim af.

Een vergelijkbare afbeelding is te vinden in het tweedelige psalter in de Bodleian Library op fol. 4v (afb. 113). Hier heeft een vrouw een man gevangen in haar net. Müller schrijft dat dit een verband heeft met de tekst op dezelfde pagina. Regel 10 van psalm 111 is als volgt: *Peccator videbit et irascetur, dentibus suis fremet et tabescet. Desiderium peccatorum peribit* ('Kwaadwilligen zien het met ergernis aan, ze verbijten zich en verliezen de moed, al hun plannen gaan op in rook.'). *Peccator* kan ook vertaald worden met 'goddelozen' of 'zondaren'. Müller stelt dat de door de vrouw gevangen man de zondaren in deze regel symboliseert, doordat hij het slachtoffer is van vrouwelijke verleiding.¹⁵² Het stelletje staat hier dan symbool voor de gevaren van seksuele impulsen, zoals ook beschreven is bij de spinnende apen. Het is ook de omgekeerde wereld: de vrouw heeft nu de macht over de man.

Als Müllers aanname zou kloppen, zou misschien ook iets vergelijkbaars verwacht kunnen worden in Stowe 17. Zeker op fol. 240r met de aap, waar sprake is van een omgekeerde wereld, zou je zoiets verwachten. Op deze pagina staat psalm 62, waarin David in de woestijn van Juda is. Hij prijst God en denkt altijd aan hem. De tekst zegt echter niets over eventuele zondaren die een verkeerd pad hebben gekozen en in de val zijn gelokt. Zou er dan wel iets in de tekst te vinden zijn bij de man die de vogel gevangen heeft op fol. 130r? Deze tekst bevat gebeden in Vespers van de Mariagetijden. Het gaat over het bidden tot God, de Zoon en de Heilige Geest en Gods genade. Ook hier is echter niets te vinden over zondaars. De man kijkt wel schuin omhoog naar de tekst, maar hier valt te lezen: 'Laat ons de heer zegenen. Met dank'.

De afbeeldingen zijn dus niet specifiek bij een bepaalde tekst geplaatst. Wel is duidelijk dat ze een onderling verband hebben. Ze lijken sterk op elkaar en bij de tweede afbeelding is er sprake van een omgekeerde wereld. Het is een vermakelijk tafereel, net zoals hazen die opeens op jagers jagen. Het kan eventueel ook een les zijn dat je niet in de vallen van zondaars moet trappen, omdat apen vaak als zondaars worden gezien.

Afb. 111. Man vangt vogel in net, Stowe 17, fol. 130r.

Afb. 112. Aap vangt man in net, Stowe 17, fol. 240r.

Afb. 113. Vrouw vangt man in net, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 4v, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

¹⁵² Müller 1996 (zie noot 125), p. 87.

Apen met kappen en eieren

Gezegden zoals '*Quand le renard se met à prêcher, prends garde à tes poules*' (Als de vos gaat preken, kijk dan uit voor je kippen) komen bekend voor als je vertrouwd bent met middeleeuwse margedecoratie. Dit gezegde is voornamelijk bekend door Reynaert, die vaak te zien is als hij preekt voor gevogelte.¹⁵³ Sint Bernardus moedigde al in de twaalfde eeuw het gebruik van spreekwoorden aan om de geest van de luisteraar te stimuleren. Dit komt vooral tot uiting in de exempla: gemoraliseerde verhalen die aan preken worden toegevoegd. De exempla werden ook onderwezen op scholen.¹⁵⁴

Soms is het lastig om een beeldmotief te herkennen als gezegde, woordspeling of exempla. Ook kan de betekenis of origine onduidelijk blijven. Een vaak voorkomend motief in Stowe 17 zijn de vele kappen. Kappen waren het standaard hoofddekseel voor mannen van alle klassen tussen 1160 en 1460. Ze werden echter ook gebruikt in komische zin in spreekwoorden en satire. Kappen worden vooral in verband gebracht met verwijzingen naar echtbreuk, overspel en hypocrisie. De oorsprong hiervan kan liggen in een Latijnse woordspeling. Zoals Sarah Stanbury Smith schrijft in haar artikel "'Game in myn hood": The Traditions of a Comic Proverb' (1983): "*A cucullus in late Latin is a cowl or a hood, and a cuculus is a cuckold [echtgenoot van een overspel plegende vrouw] or bastard. Cucucia and cucurbitare both mean adultery, whereas cucullare means to take the cowl; a cucullarius is a monk and cucullatus means "with a hood". To wear the cuckold hood thus can become a linguistic joke*".¹⁵⁵ De kap is daarnaast een middel om je hoofd te verbergen. Het is ook een publiek statussymbool om iemand te herkennen (bijvoorbeeld zijn beroep).¹⁵⁶ Door deze duale functie (publiek en verbergend) kan er mooi gespeeld worden met die dubbelzinnigheid.

In Stowe 17 dragen zeven apen een kap en één aap heeft een kap op een stokje. Twee voorbeelden van apen die kappen dragen zijn te zien op afb. 114, waarbij de ene aap acrobatische kunstjes uitvoert en de andere muziek maakt. De kappen versterken het dwaze en vermakelijke karakter.

Toch is er ook een aap met kap die wat minder makkelijk te duiden is, namelijk de aap met een kap op een stok en een mandje eieren in zijn handen (afb. 115). Eieren kunnen in eerste instantie in verband worden gebracht met dwazen. Een bekend motief is die van de nar die op eieren zit aan de hand van het gezegde '*Hier is een narr op eijer geset*'. Dit gezegde betekent dat iets een onzinnige taak is en wordt logischerwijs uitgevoerd door een dwaas.¹⁵⁷ Randall noemt in haar artikel 'A Mediaeval Slander' (1960) meerdere voorbeelden van motieven met mannen die in een nest met eieren zitten en ze soms omhoog houden tegen het licht om ze uit te broeden.¹⁵⁸ Een voorbeeld is te zien op afb. 116, waarbij de man met het ei ook nog eens omringd wordt door apen. In hetzelfde handschrift is ook een aap te vinden die een ei omhoog houdt naar het licht op afb. 117. De connectie tussen apen en eieren komt dus vaker voor. De aap met het mandje eieren in Stowe 17 probeert de eieren echter niet uit te broeden.

Eieren worden ook vaak in connectie gebracht met de wedergeboorte of opstanding van Christus, omdat eieren een teken van nieuw leven zijn.¹⁵⁹ De aap in Stowe 17 staat bij een Franstalig gebed over Maria die de erfzonde van Adam en Eva goedmaakt. De eieren zouden in connectie kunnen worden gebracht met deze erfzonde, die onder andere tot gevolg had dat men sterfelijk werd. De sterfelijke mens had verlossing nodig en deze verlossing kwam uiteindelijk via de Kruisdood van Christus.

---

¹⁵³ Leo 2013 (zie noot 99), p. 107.

¹⁵⁴ Randall 1960 (zie noot 29), pp. 25-26.

¹⁵⁵ Sarah Stanbury Smith, "'Game in Myn Hood": The Traditions of a Comic Proverb', *Studies in Iconography* 9 (1983), p. 1.

¹⁵⁶ Smith 1983 (zie noot 155), p. 10.

¹⁵⁷ Randall 1960 (zie noot 29), pp. 28-30.

¹⁵⁸ Randall 1960 (zie noot 29), p. 27.

¹⁵⁹ Randall 1960 (zie noot 29), p. 25.

Deze connectie met leven en dood kan dus wellicht het mandje met eieren verklaren. Bovendien is de aap een zondig wezen, hetgeen ook verband kan houden met de erfzonde.

De afbeelding bestaat in principe uit drie elementen: de aap, de kap op de stok en het mandje eieren. We hebben gezien dat alle drie de elementen gelinkt kunnen worden aan dwaasheid en zonden. De eieren worden gelinkt aan de erfzonde en dwaze narren. De kappen worden gelinkt aan zonden, overspel en worden vaak gebruikt voor parodie en spot. De aap zelf is tenslotte een dwaas en zondig wezen. Dit motief kan dus wellicht gezien worden als een soort allegorie op de dwaasheid en zonde.

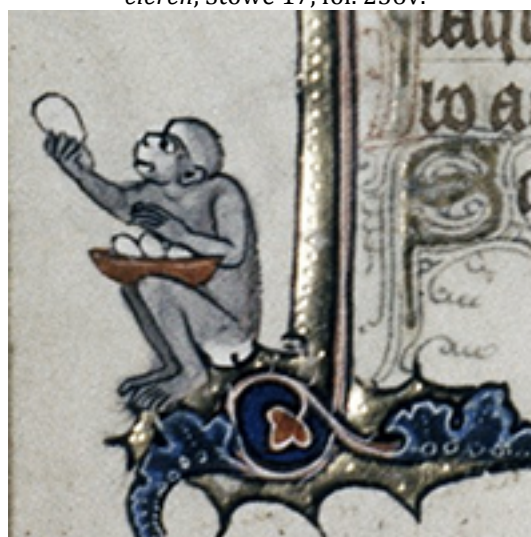
Afb. 114. Twee apen met kappen, Stowe 17, fol. 35v.

Afb. 115. Aap met kap op stok en een mandje eieren, Stowe 17, fol. 256v.

Afb. 116. Man kijkt naar een ei, met twee apen naast hem, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 14v, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

Afb. 117. Aap kijkt naar ei, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 102v, psalter, Gent, ca. 1320-1330.

3.5 Er zaten eens drie apen in een bootje...

Een motief nader bekeken

De casestudies hebben het grootste deel van de apenmotieven besproken. Toch blijft er nog één motief over dat niet echt in voorgaande categorieën past. Dit motief is moeilijk in te delen, omdat op het eerste gezicht niet duidelijk is wat het precies inhoudt. Het gaat hier over de apen in het bootje op fol. 76v (afb. 118).¹⁶⁰ Er zijn drie apen in een bootje te zien. Eén daarvan heeft een wit kapje op en staat aan het roer. De andere twee zitten en kijken omhoog. Het witte kledingstuk van één van de zittende apen lijkt op een Cisterciënzer habijt. De aap die zijn achterwerk toont boven dit tafereel is al besproken bij 3.4. Het motief van het bootje geeft de indruk dat het een verhaal of gebeurtenis uitbeeldt of eventueel religieus van aard kan zijn. Dat dit motief apen bevat kan een aanwijzing zijn dat het hier om een parodie op iets kan gaan.

Afb. 118. Drie apen in een bootje, Stowe 17, fol. 76v.

De plaats in het handschrift

De hoofden van de apen zijn opvallend gedraaid in een bepaalde richting. Op afb. 119 is met zichtlijnen getekend in welke richting ze kijken. De aap die zijn achterwerk laat zien toont dit vermoedelijk aan de vrouw in de initiaal (zie ook afb. 102). De twee apen in het bootje lijken te kijken naar een hybride figuur met lange nek en twee hoofden onder een hoofddekseel. Dit doet denken aan het spreekwoord 'Twee hoofden onder één kap'.¹⁶¹ Dit soort hybride figuren komen vaker voor in Stowe 17, hoewel dit het enige voorbeeld is van twee hoofden onder één kap.

¹⁶⁰ Een aspect wat opviel aan dit motief was het snuitje van de aap aan het roer. In tegenstelling tot de andere twee apen heeft deze aap een opmerkelijk kleine snuit. Toch is dit waarschijnlijk niets bijzonders, want de apen bij de Liefdesburcht (afb. 81) hebben ook een soortgelijk snoetje. Het is dus waarschijnlijk dat door beperking van ruimte de snoetjes ietsje korter zijn afgebeeld.

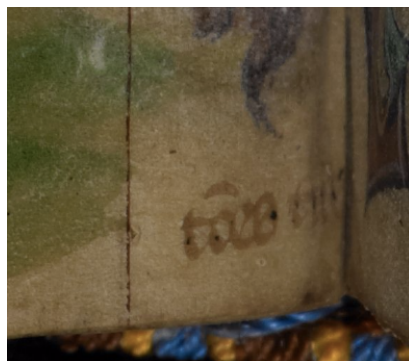
¹⁶¹ Smith 1983 (zie noot 155), p. 3.

Afb. 119. Overzichtspagina met zelfgemaakte zichtlijnen, Stowe 17, fol. 76v-77r.

Ook opvallend op deze pagina is het teken rechts onderin de pagina (afb. 120). Dit is een custode en dient als het eerste woord dat op de volgende pagina gebruikt moet worden. Bij het maken van een handschrift werd het opgedeeld in meerdere katernen (meestal van 8 of 10 pagina's) en deze delen werden pas bij het afmaken van het boek samengebonden. Deze woorden waren herkenningspunten om de goede volgorde aan te houden.¹⁶² Het woord op de volgende pagina komt overeen met dit woord en ook de tekst loopt door. Zo weten we dat er geen pagina ontbreekt. Als het de bedoeling was dat de apen ergens naar kijken, kijken ze naar het hybride figuur.

Afb. 120. Detail, Stowe 17, fol. 76v.

Op fol. 74r-78r in Priem van de Mariagetijden is Psalm 118:1-32 te lezen: de eerste vier verzen van deze psalm. Er zijn drie gedecoreerde initialen in deze psalm, op fol. 74r (begin van de psalm: man met een schild en een stok of zwaard), 75v (vanaf regel 17: man met een muziekinstrument) en 77r (vanaf regel 25: vrouw met een boek (?)) en een opgestoken hand).

Het motief van de apen in het bootje is te zien op fol. 76v. Op fol. 76v-77r zijn regels 22-28 van de psalm te vinden. Dit is de langste psalm en tevens het langste hoofdstuk in de Bijbel met 176 regels. Het is een gebed voor iemand die geniet en leeft volgens de Thora: de heilige wet. De 176 regels zijn verdeeld over 22 verzen, één vers

¹⁶² Geert Lernout, *Een beknopte geschiedenis van het boek*, Amsterdam/Antwerpen 2009, ongepagineerd.

voor elke letter van het Hebreeuwse alfabet.¹⁶³ De psalm bevat meerdere gebeden en thema's. Zo wordt gesproken over Gods goedheid in het midden van ellende en ook vreugde in de wet. God bereikt harten en degene die de psalm leest reikt zijn hart uit naar de tekst. Er wordt regelmatig gerefereerd aan het volgen van het goede pad. Er is echter niet iets specifiek te vinden dat gelinkt kan worden aan het apenmotief.

Mogelijke betekenis

De apen in een bootje kunnen op het eerste gezicht een 'simpele', omgekeerde wereld zijn van Gods schip (schip van de kerk). Wellicht apen ze de geestelijkheid na, hetgeen ook benadrukt kan worden door de witte Cisterciënzer-achtige habijt die de middelste aap draagt. Hierbij zouden ze dan onwetende apen zijn, die zonder verstand iets napaen. Hier is echter weinig vergelijkingsmateriaal van te vinden. Ook komen de apen in Stowe 17 nauwelijks voor in religieuze parodieën. Dat maakt de kans klein dat de apen in het bootje een religieuze parodie zijn.

In de zoektocht naar vergelijkingsmateriaal zijn er veel boten te ontdekken, maar vaak in een context die niet goed past bij de apen in het bootje. Jona en de walvis, de reis van Maria van Egypte op een boot en de reis van Sint Brandaan zijn bijvoorbeeld motieven die voorkomen. Ook diverse spreekwoorden met boten komen in kunstvormen voor. Een voorbeeld is: 'onder een staand zeil is het goed roeien'. Het is wel eens geopperd dat de apen in Stowe 17 een narrenschip verbeelden, maar dit motief komt pas veel later voor.¹⁶⁴

Apen in een bootje komen wel eens voor, maar dit is vaak in de context van het vissen. Een motief uit een getijdenboek uit Saint-Omer of Therouanne komt wel dichterbij in de buurt. Hier komen twee apen voor in een bootje, waarbij één aap zijn voet uit de boot laat bungelen (afb. 121) alsof hij op het water wil lopen. Een andere afbeelding laat Sint Cuthbertus zien (afb. 122), een Angelsaksische bisschop en patroonheilige van Northumbria. Er zijn echter wel meer Engelse verhalen over heiligen die met boten te maken hebben. Er is verder geen goede connectie te vinden.

Afb. 121. Twee apen in een bootje, Londen, British Library, Add. 36684, fol. 151r, getijdenboek, Saint-Omer of Therouanne, ca. 1320.

Afb. 122. St. Cuthbertus, Londen, British Library, Yates Thompson 26, fol. 26r, Leven van St. Cuthbertus, Engeland (Durham), ca. 1175-1200.

¹⁶³ John Goldingay, *Psalms: Psalms 90-150*, Grand Rapids 2008, p. 377.

¹⁶⁴ Steffen Hope, 'The Mystery of the Maastricht Monkeys, part II – The Ship of Fools', 11 juni 2013, *My Albion. A chronicle of sundry adventures in England*: < http://my-albion.blogspot.nl/2013/06/the-mystery-of-maastricht-monkeys-part_11.html > (3 februari 2015).

Een paar afbeeldingen met bootjes die wellicht vergelijkbaar zijn met het bootje uit Stowe 17 zijn te vinden in een boek over de valkerij: *De Arte Venandi Cum Avibus* van keizer Frederik II van Hohenstaufen (1194-1250). Hij schreef dit rond 1240 in het Latijn voor zijn zoon Manfred (1232-1266). Dit boek heeft alles te maken met het jagen met jachtvogels en de valkerij. Van dit boek zijn meerdere versies gemaakt: eerst in het Latijn, maar later ook in volkstalen. Twee daarvan trokken de aandacht. Eén boek is een Latijnse versie uit Zuid-Italië uit ca. 1258-1266 (Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1071). Het andere boek is een Franstalige vertaling van deze Latijnse versie, gemaakt in Frankrijk rond het einde van de dertiende eeuw (Parijs, Bibliothèque nationale, Fr. 12400). In beide versies zijn twee illustraties te zien met bootjes (afb. 124, 125, 126 en 127). Als de vier afbeeldingen vergeleken worden met het bootje op afb. 123 vallen een paar aspecten op. De personen kijken allemaal opvallend in een bepaalde richting. Ze zitten allemaal in een bootje met witte zeilen en er zijn ook meerdere witte kapjes te zien. Op afb. 126 heeft het bootje vergelijkbare hondenkoppen op de boot, net zoals het bootje van Stowe 17.

De eerste twee afbeeldingen uit het boek (afb. 124 en 126) zijn bedoeld als illustratie bij een tekst waarin de poten van een eend vergeleken worden met de roeipanen van een boot. De laatste twee afbeeldingen (afb. 125 en 127) staan bij een tekst over migrerende vogels die bij een storm rust nemen op een boot.¹⁶⁵ De vogel ontbreekt bij Stowe 17, maar al deze voorstellingen met bootjes zijn opvallend gelijk. De jacht is een populair motief om te parodiëren, zeker in Stowe 17. Kan het dus mogelijk zijn dat dit motief uit de valkenboeken heeft geleid tot de parodie met de apen?

Het is in eerste instantie nodig om te kijken of de verluchter deze motieven gekend kan hebben. Er zijn nu nog twaalf handschriften van *De Arte Venandi Cum Avibus* overgebleven. Deze zijn gemaakt gedurende een periode van de dertiende tot zestiende eeuw. Daarvan vallen in ieder geval drie versies in een periode voordat Stowe 17 gemaakt werd. Dit zijn twee Latijnse versies en een Franse variant.¹⁶⁶ Zoals al genoemd viel de Franstalige versie (Fr. 12400) vooral op. Dit handschrift is rond het einde van de twaalfde eeuw gemaakt.¹⁶⁷ Het werd in het Frans vertaald naar de Latijnse versie uit Zuid-Italië (Pal. lat. 1071) en heeft een Frans-Comté dialect.¹⁶⁸ Dit handschrift werd in opdracht van Jean II van Dampierre (ca. 1250-1291) gemaakt, ook wel Jan van Vlaanderen genoemd. Hij was het derde kind van de graaf van Vlaanderen en Namen: Gwijde van Dampierre. Jan van Vlaanderen studeerde onder andere in Parijs en werd tot bisschop van Metz benoemd in 1280. In 1282 werd hij prins-bisschop van Luik.¹⁶⁹ Hij kan dus dichtbij en zelfs op de locatie geplaatst worden waar Stowe 17 is gemaakt.

De Franse versie van *De Arte Venandi Cum Avibus* (Fr. 12400) en de afbeeldingen die erin staan kunnen dus bekend zijn geweest in Luik en ook in de periode net voor het ontstaan van Stowe 17. De verluchter kan dit boek dus gekend hebben. De parodiemotieven, vaak met apen, zijn populair in de handschriften uit deze regio en tijd en zullen ook goed bekend zijn geweest bij de invloedrijke familie van Jan van Vlaanderen. Dat de apen in het bootje een parodie kunnen zijn op de afbeeldingen uit het valkenboek is een goede mogelijkheid.

---

¹⁶⁵ Casey Albert Wood en Florence Marjorie Fyfe, *The Art of Falconry: Being the De Arte Venandi Cum Avibus of Frederick II of Hohenstaufen*, Stanford 1961, p. lxx.

¹⁶⁶ Wood en Fyfe 1961 (zie noot 165), pp. lvii-lxxv.

¹⁶⁷ Wood en Fyfe 1961 (zie noot 165), p. lxxii.

¹⁶⁸ Dubuis, Paule Hochuli, 'Genève, Bibliothèque de Genève, Ms. fr. 170', 2013, *E-Codices*: < <http://www.e-codices.unifr.ch/en/description/bge/fr0170> > (10 augustus 2015).

¹⁶⁹ Wood en Fyfe 1961 (zie noot 165), pp. lxxi-lxxiii.

Afb. 123. Drie apen in een bootje, Stowe 17, fol. 76v.

Afb. 124. Twee personen in een bootje, Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1071, fol. 5v, *De Arte Venandi Cum Avibus*, Zuid-Italië, ca. 1258-1266.

Afb. 125. Drie personen in een bootje, Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1071, fol. 15r, *De Arte Venandi Cum Avibus*, Zuid-Italië, ca. 1258-1266.

Afb. 126. Drie personen in een bootje, Parijs, Bibliothèque nationale, Fr. 12400, fol. 10r, *Traité de fauconnerie*, Frankrijk, late dertiende eeuw.

Afb. 127. Drie personen in een bootje, Parijs, Bibliothèque nationale, Fr. 12400, fol. 25r, *Traité de fauconnerie*, Frankrijk, late dertiende eeuw.

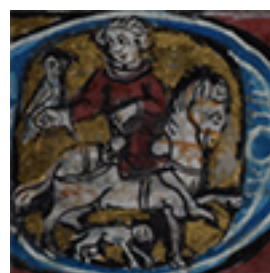
Naast het bootje en de opvallende richting waarin de apen kijken, viel nog iets op. De witte kapjes (coiffes) zijn vergelijkbaar met de witte kapjes op de valkeniers op afb. 124, 125 en 127. Casey Albert Wood en Florence Marjorie Fyfe schrijven in hun *The Art of Falconry: Being the De Arte Venandi Cum Avibus of Frederick II of Hohenstaufen* (1962) dat deze nauwpassende kapjes met bandjes aan de kin dezelfde kapjes zijn die valkeniers dragen.¹⁷⁰ Dit zou betekenen dat de apen in het bootje ook wijzen naar valkeniers. Een ander boek, *Medieval Costume in England and France: The 13th, 14th and 15th Centuries* (1996) van Mary G. Houston, stelt dat de witte kapjes juist typerend waren voor advocaten.¹⁷¹ Er zijn echter ook genoeg bronnen te vinden die stellen dat de kapjes juist algemene hoofddekzels waren. Om te kijken waar de kapjes in Stowe 17 voor staan, kan bekeken worden welke figuren het allemaal dragen. Op afb. 128 zijn meerdere figuren te zien:

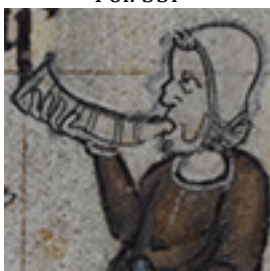
Fol. 53r

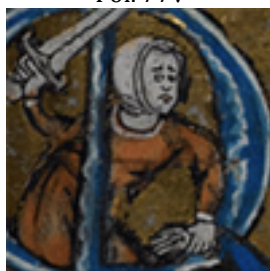
Fol. 77v

Fol. 85r

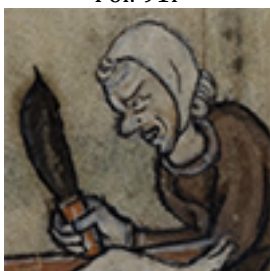
Fol. 91r

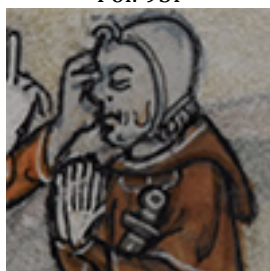
Fol. 95r

Fol. 108r

Fol. 125r

Fol. 135r

Fol. 206v

Fol. 207v

Fol. 212r

Fol. 213v

¹⁷⁰ Wood en Fyfe 1961 (zie noot 165), p. lviii.

¹⁷¹ Mary G. Houston, *Medieval Costume in England and France: The 13th, 14th and 15th Centuries*, New York 1996, p. 84.

Fol. 217v

Fol. 224v

Fol. 269r

Afb. 128. *Verschillende personen met kappen in Stowe 17, Stowe 17, diverse folia.*

Uit deze verschillende afbeeldingen blijkt dat de kapjes door iedereen gedragen worden: mannen, vrouwen, bedelaren, ambachtslui, vechters, jagers en hybride figuren. Ook opvallend is dat de edelman met jachtvalk op fol. 85r juist geen kap op heeft. De aap-valkenier op fol. 270r (afb. 55) heeft ook geen hoofddeksel op. In Stowe 17 betekent een kapje dus niet per se een valkenier, maar iedereen kan dit hoofddeksel dragen.

Er zaten eens drie apen in een bootje...

De betekenis van het motief van de apen in een bootje in Stowe 17 blijkt een lastige kwestie te zijn. Het is vrij waarschijnlijk dat deze afbeelding een parodie uitbeeldt, omdat het (geklede) apen bevat. Het lijkt erop dat het echt een verhaal weergeeft, mogelijk met een religieus tintje door de habijt. Wellicht beeldt het een verhaal of scène uit die nu verloren is. De kapjes kunnen ons niet meer vertellen over het mogelijke beroep of de stand van de apen.

Het motief van de apen in het bootje is waarschijnlijk een parodie op de afbeeldingen uit de valkerij-boeken. Hoewel er vergelijkingsmateriaal is voorbij gekomen van bijvoorbeeld Engelse heiligen in bootjes, hebben we in vorige paragrafen (vooral 3.2 parodie) gezien dat er maar weinig religieuze parodie in Stowe 17 te vinden is. Vooral de jacht-, vecht- en adelmotieven zijn populair om geparodieerd te worden. Dan zouden de boot-motieven met valkeniers het meest toepasselijk zijn als mogelijke betekenis. De verluchter van Stowe 17 heeft een paar unieke margetaferelen gecreëerd. De Liefdesburcht met apen is hier een voorbeeld van. De apen in het bootje kunnen ook zo'n unieke voorstelling zijn.

Conclusie

Het is duidelijk dat Stowe 17 vele diverse apenmotieven bevat. Ook is gebleken dat elk motief op verschillende manieren apart bekeken moest worden: op zichzelf, in verband met de tekst, in verband met andere margedecoratie en de cultuur-historische context van het boek. Als alle apenmotieven die zijn bestudeerd in deze scriptie weer bij elkaar worden genomen ontstaat een beeld van het karakter van het getijdenboek Stowe 17. Een belangrijk onderzoeksresultaat is dat margedecoratie niet op zichzelf staat. Onderzoek naar het boek als geheel is dus belangrijk voor de functie en betekenis van een individuele afbeelding.

De hoofdvraag van deze scriptie was: *Hoe functioneren de apen in de margedecoratie van getijdenboek Stowe 17 in relatie tot elkaar, de tekst, de andere margedecoratie en de culturele context van het getijdenboek?* Om deze vraag te beantwoorden zullen de verschillende onderdelen van de onderzoeksvraag apart behandeld worden.

De verschillende apenmotieven

Wat voor functie hebben de apen in Stowe 17? Het antwoord op deze vraag is niet eenduidig. De apen kunnen tenslotte meerdere betekenissen (tegelijk) hebben. Zij kunnen een vermakelijk motief vormen, maar ze kunnen tegelijkertijd ook een diepere boodschap bevatten. Om een grove indeling mogelijk te maken heb ik drie categorieën beschreven waar de apen in kunnen passen. Deze categorieën kunnen af en toe overlappen, zoals apen ook meerdere functies kunnen vervullen. Deze indeling moet dus niet als strikte categorisering gezien worden, maar eerder als hulpmiddel.

Ten eerste is er de decoratieve en vermakelijke categorie. Een getijdenboek is een muzikaal boek omdat de psalmen worden voorgedragen of gezongen. Ook de apen maken op verschillende manieren muziek. Er zijn apen met vedels en trommels en deze komen in het gehele boek voor. Ook een acrobatische aap kan als vermaak gezien worden.

Ten tweede is er een categorie met apen met een didactische en moralistische functie. Een belangrijke les die hier te leren valt, is dat wij de aap niet moeten nadoen zoals hij ons nadoet. De aap staat al sinds de fabels en bestiaaria bekend als een vies en duivels wezen. Al die obscene handelingen zijn tekenen van dierengedrag die wij mensen juist *niet* moeten volgen. Ook kan de aap een voorbeeldfunctie vervullen, bijvoorbeeld in de omgekeerde wereld. Een man vangt in de ene afbeelding een vogel in een net, maar later in het boek vangt een aap juist een man in eenzelfde soort net. Wij moeten niet gevangen worden door dit verraderlijke, dierlijke gedrag, maar het hogere pad zoeken. Een aap kan ons leren dat we ons teveel concentreren op aardse bezigheden. Het stelletje dat wegrijdt van een aan een boom geketende aap kan ons ook laten zien dat we ons moeten afkeren van dit dierlijke gedrag en het juiste pad moeten volgen.

De derde categorie kan gezien worden als combinatie van de eerste twee categorieën. Hier komen de apen in voor die parodie en spot uitbeelden. Een aap die een edelman nadoet bespot hem op deze manier. Het is een vermakelijk motief, maar er zit wel een diepere boodschap achter dan een simpel musicerend aapje. De apen kunnen allerlei bezigheden imiteren en parodiëren en tegelijkertijd krijgen wij daardoor een blik in de gedachten van de middeleeuwse mens. De apenarts toont ons dat we de kwakzalver moeten wantrouwen, want hij heeft niet het beste voor met zijn patiënt. Zoals de aap de mensen nadoet zonder er echt verstand van te hebben, doet ook de kwakzalver de arts na zonder goede kennis van zaken. Deze parodie heeft dus ook een didactische functie: 'pas op!'. Ook de spottende apen die hun achterwerk tonen of kabaal maken met vreemde muziekinstrumenten kunnen ons naast een vermakelijke functie

iets leren: 'laat je niet afleiden van de tekst!'. Of deze boodschap ook overkwam op de lezer verschilt natuurlijk per persoon.

De verluchter van Stowe 17 heeft daarnaast ook unieke voorstellingen gemaakt. De apen die het kasteel verdedigen tegen vossen lijkt geïnspireerd te zijn op voorstellingen van de Belegering van de Liefdesburcht. Doordat er vele hoofse taferelen voorkomen in Stowe 17 lijkt deze parodie waarschijnlijk. Ook de apen in het bootje vormen een motief apart. Doordat de apen de hoofdrol spelen ontstaat het vermoeden dat ook dit een parodie op iets is.

Zoals al genoemd werd, moet de bovenstaande indeling niet te strikt gehanteerd worden. De apen van Stowe 17 kunnen in meerdere categorieën vallen. In principe zijn alle apen decoratief: het is tenslotte versiering van het boek. Een parodiërend motief is echter wel méér dan alleen decoratief. Zoals Camille al schreef: er is niet altijd één antwoord. Er zijn meerdere interpretaties van een afbeelding mogelijk. Ook hangt het van de lezer af wat een motief voor hem betekent. Tevens zal onze moderne interpretatie soms anders zijn dan die van de middeleeuwer.

De apenmotieven in de context

In Stowe 17 staan niet veel aanwijzingen die ons meer kunnen vertellen over de eigenares. We weten niet veel van haar, behalve dat zij een rijke dame was en diverse keren is afgebeeld in het boek. Het boek vertelt ons wel iets meer over de omgeving waarin het gemaakt is. De vele spinnende taferelen zijn mogelijk in verband te brengen met de textielindustrie die belangrijk was in Vlaanderen, Noord-Frankrijk, Champagne en Normandië. Deze spinmotieven komen normaal gesproken niet voor in Luikse handschriften.

Het is duidelijk dat Stowe 17 is gemaakt op het hoogtepunt van de gotische margedecoratie. In Stowe 17 is goed te zien dat meerdere motieven vaker langskomen. De musicerende apen komen bijvoorbeeld in het hele boek voor, afgewisseld met andere figuren die ook muziek maken. Ook de spinnende apen zijn in groten getale te vinden naast de andere wezens met spininstrumenten. Het belang van het vergelijken van decoratie door het gehele boek, is terug te zien bij de hoofse taferelen. De ene keer zie je een man en vrouw genieten in een tuin, maar een paar pagina's verderop zie je een vrouw en aap in een soortgelijke opstelling. Dit geeft de scène meteen een andere betekenis: er wordt nu mee gespot.

Het was tenslotte ook belangrijk om te kijken of de apenmotieven in verband konden worden gebracht met de inhoud van het boek: de tekst. Staan bepaalde apen bij specifieke teksten? Benadrukken zij iets in de tekst of parodiëren zij deze bijvoorbeeld? Aan de hand van de vier casestudies (met uitzondering van het apart besproken motief van de apen in het bootje) is een interessant beeld ontstaan. Bij de spinnende apen (3.1) en de humoristische en obscene apen (3.4) is er nauwelijks een verband met de tekst te ontdekken. Het spinnen wordt wel eens in verband gebracht met 'creatie' of 'werk'. Deze woorden zijn soms ook te vinden op de pagina. Het verband is hier echter te zwak. We hebben gezien dat bij de humoristische en obscene apen veel apen voorkomen die op een rare manier omgaan met instrumenten. Door middel van muziekinstrumenten wordt het in verband gebracht met scheetgeluiden. Op de pagina's waarop deze motieven voorkomen wordt vaak gesproken over geluid en gebed. Het blijft echter een getijdenboek met vele psalmen. Dit zijn liederen en het is dan ook niet gek dat er zinnen zoals 'Hoor mijn gebed' of 'Zing voor de Heer' voorkomen. Ook hier is het verband dus te zwak om te zeggen dat de apen specifiek op deze plaats voorkomen.

De imiterende en parodiërende apen (3.2) en de hoofse taferelen (3.3) tonen wel een ander beeld. Hoewel ook hier motieven voorkomen waarbij geen verband kan worden gevonden met de tekst, zijn er toch een paar opvallende motieven die hier wel aan gelinkt kunnen worden. Een voorbeeld is de apenarts op afb. 47. Op het tegenoverliggende folium staat de zin: 'Ik ben zwak, genees mij'. Dit kan natuurlijk wijzen op de genezing van een arts. De blik van de apenarts is wel gericht op deze zin,

maar zijn blik kan ook getrokken worden door de urinefles in zijn hand. Ook de apenschool op afb. 48 staat bij een opvallende tekst. De tekst bevat de zin: 'Verklaring van uw woorden geeft licht en inzicht aan de 'kinderen''. *Intellectum* verwijst hier naar verstand en inzicht en kan in verband worden gebracht met een school. Ook het woord *parvulis* ('kinderen' of 'kleintjes') kan aangeven dat er iets geleerd wordt, zoals de apenleraar die les geeft aan zijn leerlingen. Bij de hoofse taferelen is vooral het weggrijpende stelletje op afb. 69 opvallend. Boven dit motief valt te lezen: 'Ik richt mij naar al uw regels en haat elk bedrieglijk pad'. De geketende aap staat hier voor een zondaar. Hij heeft wellicht een appel in zijn hand die deze betekenis versterkt, omdat dit voorwerp naar de zondeval refereert. Dit dierlijke gedrag van de aap moet gemeden worden en het stelletje rijdt weg.

Op een paar uitzonderingen na kan echter gesteld worden dat de meeste motieven niet in verband zijn te brengen met de tekst. Wel is opvallend dat alle margedecoratie een harmonieus geheel vormt. Er zijn vele verbanden te vinden en meerdere motieven komen vaker voor in verschillende vormen. Het interessante aan Stowe 17 is dat er naast vele onderlinge verbanden, ook vele motieven te vinden zijn die tegenover elkaar liggende pagina's verbinden. Op de ene pagina spant een aap een boog en op de pagina hier tegenover vlucht een haas weg. Ook in de vele vechtschènes gaan er angstige blikken over en weer op de pagina's. Zo worden de pagina's visueel met elkaar verbonden.

Vergelijking van Stowe 17 met andere handschriften

In de casestudies is veel vergelijkingsmateriaal voorbij gekomen. In de index van handschriften op pagina 83 zijn alle handschriften opgenomen die in deze scriptie voorbij zijn gekomen. Als de plaatsen van vervaardiging worden ingevoerd op een kaart, komt het beeld van afb. 129 eruit. Bij het maken van dit kaartje zijn algemene termen, zoals 'Engeland' of 'Noord-Oost-Frankrijk' niet ingevoerd, omdat dan de hele regio gekleurd zou zijn. Uit dit kaartje blijkt dat veel vergelijkingsmateriaal is gebruikt dat uit de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk komt. In deze handschriften zijn dus veel dezelfde motieven gevonden. Dit is ook niet vreemd, omdat er veel culturele uitwisselingen plaatsvonden tussen de bisdommen en regio's. Het ene motief verspreidde zich door het land en werd soms overgenomen of aangepast.

Afb. 129. De verschillende locaties waar de handschriften uit 'Index van handschriften' zijn gemaakt. Kaart gemaakt met behulp van ZeeMaps: < www.zeemaps.co > (16 december 2015).

In deze scriptie vielen vooral een paar handschriften op die meerdere keren voorbijkwamen: een getijdenboek uit Vlaanderen uit ca. 1300 (Cambridge, Trinity College, B.11.22), een tweedelig psalter uit Gent uit ca. 1320-1330 (Oxford, Bodleian Library, Douce 5-6) en een *Les Voeux du paon* handschrift uit Doornik uit ca. 1350 (New York, The Morgan Library & Museum, G.24).

Ik wil hier echter extra aandacht schenken aan het tweedelige psalter Douce 5-6. Vooral in de zoektocht naar de wat aparte apenmotieven bracht dit boek verlossing. Een voorbeeld is de aap met een kap op een stok en een mandje eieren in zijn handen op afb. 115. Een apenmotief in combinatie met eieren was in eerste instantie lastig te vinden. In Douce 5-6 komen echter meerdere motieven voor met eieren en bovendien ook taferelen met apen. Ook andere motieven, zoals de apenarts en apenschool, kwamen in deze handschriften voor. Qua apenmotieven komen deze manuscripten overeen. Dit is ook niet vreemd, want de handschriften worden ook stilistisch nauw verwant geacht.

Relevantie en verder onderzoek

Deze scriptie heeft mij verder doen inzien dat het boek als geheel een belangrijk onderzoeksobject is. Een individueel beeldmotief kan onderzocht worden aan de hand van beeldtradities in verschillende boeken of media. Als een motief echter wordt onderzocht aan de hand van andere aspecten van het boek, kan dit nieuwe informatie opleveren. In de margedecoratie zijn bijvoorbeeld onderlinge verbanden te vinden. Bepaalde motieven worden meerdere keren herhaald. Het motief van de aap die romantisch bij een vrouw zit, wordt pas echt een duidelijke parodie zodra andere, menselijke stelletjes ook zo bezig zijn. Hoewel onderzoek naar individuele motieven ons veel informatie kan opleveren over beeldtraditie, is de context dus ook zeer belangrijk. Verder onderzoek naar margedecoratie in de context van het boek als geheel kan meer nuttige inzichten opleveren. Het is belangrijk om het gehele boek te bekijken en vervolgens uit te pluizen hoe de afbeeldingen zich tot elkaar verhouden.

In deze scriptie heb ik mij gericht op Stowe 17 zelf: hoe functioneren de apen hierin en hoe staan ze in verband met andere elementen in het boek? Er is echter nog veel ruimte voor onderzoek naar verbanden tussen verschillende handschriften. Waren dezelfde verluchters aan het werk? Hoe verspreidden motieven zich en hoe kwamen ze in andere regio's terecht?

Stowe 17 is werkelijk een uniek handschrift. Qua stijl is het een Maaslands handschrift, maar qua keuze van motieven zijn er opmerkelijk veel motieven van Frans-Vlaamse oorsprong. Daarnaast zijn er ook een paar unieke voorstellingen. Hierbij laat de verluchter zijn creatieve talent zien. Duidelijk is dat de apen een unieke rol spelen in de margedecoratie. Zij bevatten een bepaalde dualiteit: zij zijn niet menselijk, maar ook niet geheel dierlijk. Zij tonen ons, de mens, wat onze fouten en zonden zijn. Kortom: de apen leren ons een lesje.

Literatuurlijst

Allen, Valerie, *On Farting. Language and Laughter in the Middle Ages*, New York 2007.

Amendola, Natasha, 'Weaving Virtue: Laura Cereta as a New Penelope', in: Karen Green en Constant Mews (red.), *Virtue Ethics for Women 1250-1500*, Dordrecht/Heidelberg/Londen 2011, pp. 133-144.

Backhouse, Janet, *Books of Hours*, Londen 1985.

Biscoglio, Frances M., 'Unspun Heroes: Iconography of the Spinning Woman in the Middle Ages', *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 25 (1995), pp. 163-176.

Camille, Michael, 'At the sign of the "Spinning Sow": the 'other' Chartres and images of everyday life of the medieval street', in: Axel Bolvig en Phillip Lindley (red.), *History and images. Towards a New Iconology*, Turnhout 2003, pp. 249-276.

Camille, Michael, *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art*, Londen 1992.

Catalogue of the Stowe Manuscripts in the British Museum, Londen 1895-1896 (herdruk: 1973), Vol. I.

Dillon, Emma, *The Sense of Sound: Musical Meaning in France, 1260-1330*, Oxford 2012

Goldingay, John, *Psalms: Psalms 90-150*, Grand Rapids 2008.

Hamburger, Jeffrey, 'Review: Image on the Edge: The Margins of Medieval Art (Michael Camille)', *The Art Bulletin* 75 (1993) nr. 2, pp. 319-327.

Hassig, Debra, 'Marginal Bestiaries', in: L.A.J.R. Houwen (red.), *Animals and the Symbolic in Medieval Art and Literature*, Groningen 1997, pp. 171-188.

Hassig, Debra, *Medieval Bestiaries. Text, Image, Ideology*, Cambridge 1995.

Houston, Mary G., *Medieval Costume in England and France: The 13th, 14th and 15th Centuries*, New York 1996.

Jackson, Deirdre, 'The Influence of the Theophilus Legend: An Overlooked Miniature in Alfonso X's *Cantigas de Santa Maria* and its Wider Context', in: John Lowden en Alixe Bovey (red.), *Under the Influence. The Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts*, Turnhout 2007, pp. 75-87.

Janson, H.W., *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and Renaissance*, Londen 1952.

Kendrick, Laura, 'Making sense of marginalized images in manuscripts and religious architecture', in: Conrad Rudolph (red.), *A Companion to Medieval Art. Romanesque and Gothic in Northern Europe*, Chichester 2010, pp. 274-294.

Laarhoven, Jan van, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen 1992.

Leo, Domenic, *Images, Texts, and Marginalia in a "Vows of the Peacock" Manuscript (New York, Pierpont Morgan Library MS G24). With a Complete Concordance and Catalogue of Peacock Manuscripts*, Brill E-Book 2013.

Lernout, Geert, *Een beknopte geschiedenis van het boek*, Amsterdam/Antwerpen 2009.

Loomis, Roger Sherman, 'The Allegorical Siege in the Art of the Middle Ages', *American Journal of Archaeology* 23 (1919) nr. 3, pp. 255-269.

Maeterlinck, Louis, *Le genre satirique dans la peinture flamande*, Brussel 1907.

Mâle, Emile, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, Parijs 1898.

McCulloch, Florence, *Mediaeval Latin and French Bestiaries*, Chapel Hill 1962.

Melis, Tine, 'Catalogus 51: Getijdenboek', in: Patrick de Rynck (red.), *Meesterlijke Middeleeuwen. Miniaturen van Karel de Grote tot Karel de Stoute (800-1475)*, Zwolle/Leuven 2002, pp. 230-231.

Meuwese, Martine, 'The Animation of Marginal Decorations in "Monty Python and the Holy Grail"', *Arthuriana* 14 (2004) nr. 4, pp. 45-58.

Morrison, Susan Signe, *Excrement in the late Middle Ages. Sacred Filth and Chaucer's Fecopoetics*, New York 2008.

Müller, Markus, *Minnebilder: französische Minnedarstellungen des 13. und 14. Jahrhunderts*, Wenen 1996.

Munoz, Natalie, *Disabusing Women in the Old French Fabliaux*, New York 2014.

Nordenfalk, Carl, 'Review: Drolleries', *The Burlington Magazine* 109 (1967) nr. 772, pp. 418-421.

Oliver, Judith H., *Gothic Manuscript Illumination in the Diocese of Liège (c.1250-c.1330)*, Leuven 1988 (3 vols.).

Peacock, Martha Moffitt, 'The Amsterdam *Spinhuis* and the "Art" of Correction', in: Albrecht Classen en Connie Scarborough (red.), *Crime and Punishment in the Middle Ages and Early Modern Age. Mental-Historical Investigations of Basic Human Problems and Social Responses*, Berlijn/Boston 2012, pp. 459-490.

Randall, Lilian M.C., 'A Mediaeval Slander', *The Art Bulletin* 42 (1960) nr. 1, pp. 25-38.

Randall, Lilian M.C., 'Exempla as a Source of Gothic Marginal Illumination', *The Art Bulletin* 39 (1957) nr. 2, pp. 97-107.

Randall, Lilian M.C., *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*, Berkeley 1966.

Ross, David J.A., 'Allegory and Romance on a Mediaeval French Marriage Casket', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 11 (1948), pp. 112-142.

Sandler, Lucy Freeman, 'The Study of Marginal Imagery: Past, Present, and Future', *Studies in Iconography* 18 (1997), pp. 1-49.

Smeyers, M., 'De arte illuminandi. Over de middeleeuwse miniatuurkunst', in: M. Smeyers e.a., *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw*, Brugge 1981, pp. 19-38.

Smith, Sarah Stanbury, "'Game in Myn Hood": The Traditions of a Comic Proverb', *Studies in Iconography* 9 (1983), pp. 1-12.

Sprunger, David A., 'Parodic animal physicians from the margins of medieval manuscripts', in: Nona C. Flores (red.), *Animals in the Middle Ages. A Book of Essays*, New York/Londen 1996, pp. 67-81.

Szirmai, Julia en R. Lops, *Twee middeleeuwse beestenboeken*, Hilversum 2005.

Thompson, E.M., 'The Grotesque and the Humorous in Illuminations of the Middle Ages', *Bibliographica* 2 (1896), pp. 309-332.

Verdier, Philippe, 'Woman in the marginalia of Gothic Manuscripts and related works', in: R.T. Morewedge (red.), *The Role of Woman in the Middle Ages. Papers of the sixth annual conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies*, Albany 1975, pp. 121-187.

Walters, Barbara R. en Vincent Corrigan en Peter T. Ricketts (red.), *The Feast of Corpus Christi*, Philadelphia 2006.

Wassenberg, A., 'Van Getijdenboek tot Merklap', *Antiek: Tijdschrift voor liefhebbers en kenners van oude kunst en kunstnijverheid* 4 (1969), pp. 353-360.

Wentersdorf, Karl P., 'The Symbolic Significance & Figurae Scatologicae in Gothic Manuscripts', in Clifford Davidson (red.), *Word, Picture and Spectacle*, Kalamazoo 1984, pp. 1-20.

Wieck, Roger S., *The Book of Hours in Medieval art and life*, New York 1988.

Wood, Casey Albert en Florence Marjorie Fyfe, *The Art of Falconry: Being the De Arte Venandi Cum Avibus of Frederick II of Hohenstaufen*, Stanford 1961.

Wright, Thomas, *Gesta Romanorum, or, Entertaining stories invented by the monks as a fire-side recreation and commonly applied in their discourses from the pulpit*, Londen 1871.

Young, Bonnie, 'The Monkeys & the Peddler', *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 26 (1968) nr. 10 (juni), pp. 441-453.

Digitale bronnen

Boboltz, Sara, 'Art Historians Explain Why A Medieval Man Is Getting Rolled Into A Joint, Among Other Things', 6 april 2015, *Huffington Post*:
< http://www.huffingtonpost.com/2015/04/06/art-historians-explain-medieval-drawings_n_6996058.html > (8 april 2015).

Bousmanne, Bernard, 'De kunst van de marges: drolerieën en marginalia' (tekst bij een tentoonstelling), *Vlaamse Miniaturen*:
< http://expositions.bnf.fr/flamands/arret_nl/07_2.htm > (23 april 2015).

British Library, *Digitised Manuscripts: Stowe MS 17*

< http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Stowe_MS_17 >

< http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=stowe_ms_17_fs001r >.

Buquet, Thierry, 'Preventing "Monkey Business". Fettered Apes in the Middle Ages', 23 juni 2013, *Medieval Animal Data Network*: < <http://mad.hypotheses.org/37> > (11 januari 2015).

Caviness, Madeline H., 'Review: Jean Wirth, *Les Marges à drôleries dans les manuscrits gothiques (1250-1350)*', 23 september 2011, *caa.reviews*: < <http://www.caareviews.org/reviews/1699> > (7 mei 2015).

Dubuis, Paule Hochuli, 'Genève, Bibliothèque de Genève, Ms. fr. 170', 2013, *E-Codices*: < <http://www.e-codices.unifr.ch/en/description/bge/fr0170> > (10 augustus 2015).

Een controversieel pontificale', *Universiteitsbibliotheek Utrecht. Bijzondere Collecties*: < <http://bc.library.uu.nl/nl/node/208> > (12 mei 2015).

Freeman, James, 'Apes Pulling Shapes', 13 september 2014, *Medieval manuscripts blog (British Library)*:

< <http://britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/2014/09/apes-pulling-shapes.html> > (3 februari 2015).

Gibbs, Laura, *Aesop's Fables. A new translation by Laura Gibbs*, Oxford 2002:

< <http://www.mythfolklore.net/aesopica/oxford/index.htm> > (9 februari 2015).

Hope, Steffen, 'The Mystery of the Maastricht Monkeys, part II – The Ship of Fools', 11 juni 2013, *My Albion. A chronicle of sundry adventures in England*: < http://my-albion.blogspot.nl/2013/06/the-mystery-of-maastricht-monkeys-part_11.html > (3 februari 2015).

Kempf, Damien, Post op Twitter op 25 juli 2014:

< <https://twitter.com/DamienKempf/status/492635846760468480/photo/1> > (21 mei 2015).

Medieval Manuscripts, 'Monkeying Around with the Maastricht Hours', 16 januari 2013, *British Library. Medieval Manuscripts Blog*: <

<http://britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/2013/01/monkeying-around-with-the-maastricht-hours.html> > (11 februari 2015).

Plinius, *The Natural History*, Chap. 80. (54.)-Apes. Vertaling door: Perseus Digital Library: <

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0978.phi001.perseus-eng1:8.80> > (10 februari 2015).

Radboud Universiteit Nijmegen, *Kunera*: < <http://www.kunera.nl> > (1 augustus 2015).

Vadillo, Mónica Ann Walker, 'Apes in Medieval Art', 28 oktober 2013, *Medieval Animal Data Network*: < <http://mad.hypotheses.org/172> > (26 januari 2015).

Index van handschriften

Arras, Bibliothèque municipale

- Arras 139, liederenboek, Arras, eind dertiende eeuw.

Baltimore, Walters Art Museum

- W.82, psalter-getijdenboek, Gent, ca. 1315-1325.
- W.104, getijdenboek, Noord-Oost-Frankrijk, ca. 1300-1325.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek

- BBR 9543, *Li Ars d'Amour, de Vertu, et de Boneurté*, Vlaanderen (?), eind dertiende eeuw.
- BBR 9961-62, Peterborough Psalter, Engeland, ca. 1300.

Cambridge, Trinity College

- B.5.4., *Magna Glossatura op de psalmen*, Noord-Frankrijk, ca. 1164-1177.
- B.11.22, getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1300.

Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek

- Hs 2505, *Speculum Humanae Salvationis*, Westfalen of Keulen, ca. 1360.

Heidelberg, Universitätsbibliothek

- Cod. Pal. germ. 848, Codex Manesse, Zürich, ca. 1300-1340.

Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek

- Thott 291 8°, liederenboek, Frankrijk, vijftiende eeuw.

Londen, British Library

- Add. 10292, *L'estoire del Saint Graal L'estoire de Merlin*, Noord-Frankrijk of Gent, ca. 1316.
- Add. 28784, getijdenboek, Luik, ca. 1290 (daarnaast bevat het ook stukken uit twee andere, vijftiende-eeuwse boeken).
- Add. 36684, getijdenboek, Saint-Omer of Therouanne, ca. 1320.
- Add. 42130, Luttrell Psalter, Lincolnshire, ca. 1325-1340.
- Harley 6563, getijdenboek, Engeland, ca. 1320-1330.
- Royal 10 E IV, Smithfield Decretalen, Zuid-Frankrijk (Toulouse?), ca. 1300-1340.
- Stowe 17, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320.
- Yates Thompson 8, brevier, Metz, 1302-1303.
- Yates Thompson 19, *Li Livres dou Tresor*, Picardië, ca. 1315-1325.
- Yates Thompson 26, Leven van St. Cuthbertus, Engeland (Durham), ca. 1175-1200.

Luik, Bibliothèque de l'Université

- MS. 431, psalter, Luik, ca. 1250-1275.

Manchester, John Rylands Library

- Rylands fr. 1, *Lancelot en prose*, Picardië, ca. 1300.

New Haven, Beinecke Library

- MS. 229, Arthurrromans, Noord-Frankrijk, ca. 1275-1300.

New York, The Morgan Library & Museum

- G.24, *Les Voeux du paon*, Doornik, ca. 1350.
- G.43, Huntingfield Psalter, Engeland, ca. 1180.
- M.183, psalter-getijdenboek, Luik, ca. 1280.

Oxford, Bodleian Library

- Douce 5, psalter, Gent, ca. 1320-1330.
- Douce 6, psalter, Gent, ca. 1320-1330.
- Laud lat. 84, psalter, Vlaanderen, ca. 1300-1325.
- Bodl. 264, Alexanderroman, Doornik, ca. 1338-1344.

Parijs, Bibliothèque nationale

- Fr. 95, Arthurroman, Picardië, ca. 1280-1290.
- Fr. 566, *Li Livres dou Tresor*, Saint-Omer of Picardië, voor 1267.
- Fr. 12400, *Traité de fauconnerie*, Frankrijk, eind dertiende eeuw.

Utrecht, Universiteitsbibliotheek

- Hs. 400, Pontificale van Sinte Marie, Noordelijke Nederlanden, ca. 1450.

Valenciennes, Bibliothèque municipale

- MS. 244, *La Forteresse la foi*, Frankrijk, vijftiende eeuw.

Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana

- Pal. lat. 1071, *De Arte Venandi Cum Avibus*, Zuid-Italië, ca. 1258-1266.

Verdun, Bibliothèque municipale

- MS. 107, brevier, Metz, ca. 1302-1304.

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding voorblad: *Een apenschool: apen in de rol van leraren en leerlingen*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 109r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 1. *Drie stelletjes, soms in combinatie met een aap*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 59r, fol. 62r, fol. 106r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 2. *Een voorbeeld van een miniatuur, gehistorieerde initialen en margedecoratie*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 88v-89r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 3. *Een fantasiewezen dat met zijn snavel aan de tekst hangt*, New York, The Morgan Library & Museum, G.43, fol. 12v, Huntingfield Psalter, Engeland, ca. 1180. Foto: The Morgan Library & Museum.

Afb. 4. *Sint Augustinus is het niet eens met het tekstcommentaar*, Cambridge, Trinity College, B.5.4, fol. 33v, *Magna Glossatura op de psalmen*, Noord-Frankrijk, c. 1164-1177. Foto: Trinity College.

Afb. 5. *Een bisschopsstaf in de ondermarge*, Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 49r, het Pontificale van Sinte Marie, Noordelijke Nederlanden, ca. 1450. Foto: Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Afb. 6. *De jager en de aap*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 70r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 7. Een tweet over marginalia, @MedievalReacts, Twitter, 2 april 2015. Foto: Twitter < <https://twitter.com/MedievalReacts/status/583555132933152768/photo/1> > (2 mei 2015).

Afb. 8. *Aap steelt baby van vrouw*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 189v-190r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 9. *Twee apen vangen vogels*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 54v-55r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 10. *Lokale heiligen*. Kaart gemaakt met behulp van ZeeMaps: < www.zeemaps.co > (2 augustus 2015).

Afb. 11. *Mogelijke eigenares*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 18r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 12. *Mogelijke eigenares*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 99r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 13. *Mogelijke eigenares*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 130v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 14. *Mogelijke eigenares*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 140r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

- Afb. 15.** *Mogelijke eigenares*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 147r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 16.** *Mogelijke eigenares*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 157v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 17.** *Mogelijke man van eigenares*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 255v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 18.** *Mogelijke eigenares*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 256r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 19.** *Mogelijke eigenares en haar man*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 271r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 20.** *Mogelijke man van eigenares*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 271v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 21.** *Adam en Eva*, Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, Hs 2505, fol. 5r, *Speculum Humanae Salvationis*, Westfalen of Keulen, ca. 1360. Foto: Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt.
- Afb. 22.** *Adam en Eva*, New York, The Morgan Library & Museum, M.183, fol. 13r, psalter-getijdenboek, Luik, ca. 1280. Foto: The Morgan Library & Museum.
- Afb. 23.** *Adam en Eva*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 31v-32r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 24.** *Broeder met spinrok*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 113r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 25.** *Franciscaan speelt met spinrok muziek en non danst met blote benen*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 38r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 26.** *Vrouw jaagt met spinrok op vos die haan rooft*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 64v-65r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 27.** *Twee hybride vrouwen gaan elkaar te lijf met spinrokken*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 133r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 28.** *Twee vrouwen vechten om een broek*, New York, The Morgan Library & Museum, G.24, fol. 6v, *Les Voeux du paon*, Doornik, ca. 1350. Foto: The Morgan Library & Museum.
- Afb. 29.** *Aap rijdend op eenhoorn*, Oxford, Bodleian Library, Douce 5, fol. 68v, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.
- Afb. 30.** *Apin met spinrok en spintol*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 114r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 31.** *Apin met spinrok en duif*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 140v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

- Afb. 32.** *Apin met spinrok*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 242v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 33.** *Hybride apin met knuppel en bol*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 238v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 34.** *Moederaap met kind*, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 8v, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.
- Afb. 35.** *Mogelijke apin met mandje met vogels op haar hoofd*, Londen, British Library, Yates Thompson 8, fol. 186v, brevier, Metz, 1302-1303. Foto: Lilian M.C. Randall, *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*, Berkeley 1966, afb. 695 (pl. CXLV).
- Afb. 36.** *Een aap met wolhaspel en apin met spinrok en spintol*, Manchester, John Rylands Library, Rylands fr. 1, fol. 82r, *Lancelot en prose*, Picardië, ca. 1300. Foto: Lilian M.C. Randall, *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*, Berkeley 1996, afb. 54 (pl. XIII).
- Afb. 37.** *Apin met spinrok*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 242v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 38.** *Aap met spinnewiel*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 5r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 39.** *Hybride vrouw met spinrok*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 43v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 40.** *Aap met spinrok en spintol*, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 118v, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.
- Afb. 41.** *Aap met wolhaspel en vrouw met spinrok en spintol*, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 48r, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.
- Afb. 42.** *Aap met spinrok*, Cambridge, Trinity College, B.11.22, fol. 102v, getijdenboek, Vlaanderen ca. 1300. Foto: Trinity College.
- Afb. 43.** *Vrouw met spinrok kijkt toe hoe een aap haar kind steelt*, Londen, British Library, Add. 10292, fol. 76r, *L'estoire del Saint Graal L'estoire de Merlin*, Noord-Frankrijk of Gent, ca. 1316. Foto: British Library.
- Afb. 44.** *Aap steelt baby van vrouw met spinrok*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 189v-190r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 45.** *Aap speelt op kleine harp en een dansende hond*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 245r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 46.** *Apenarts*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 51r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 47.** *Apenarts*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 198r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 48.** *Apenschool*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 109r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

- Afb. 49.** *Preek en toehoorders*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 181r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 50.** *Slachten van het paaslam*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 88v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 51.** *Twee apen vangen vogels*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 54v-55r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 52.** *Aap vist in een meer terwijl een vogel toekijkt*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 51v-52r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 53.** *Aap richt pijl op haas*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 147v-148r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 54.** *Aap vist naar een haas*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 253r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 55.** *Aap als valkenier jaagt op een uil*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 270r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 56.** *Aap op geit*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 81v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 57.** *Aap op zwijn*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 82r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 58.** *Aap als ridder*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 94v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 59.** *Aap op olifant*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 36r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 60.** *Aap maakt muziek voor twee acrobaten: onderste speelt doedelzak en bovenste danst*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 31r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 61.** *Man met doedelzak en dansende vrouw op zijn nek*, Baltimore, Walters Art Museum, W.82, fol. 169r, psalter-getijdenboek, Gent, ca. 1315-1325. Foto: Walters Art Museum.
- Afb. 62.** *Apenarts*, Baltimore, Walters Art Museum, W.104, fol. 45v, getijdenboek, Noord-Oost-Frankrijk, ca. 1300-1325. Foto: Walters Art Museum
- Afb. 63.** *Apenarts*, Oxford, Bodleian Library, Laud Lat. 84, fol. 193r, psalter, Vlaanderen, ca. 1300-1325. Foto: Bodleian Library.
- Afb. 64.** *Apenschool*, Parijs, Bibliothèque nationale, Fr. 95, fol. 355r, Arthurroman, Picardië, ca. 1280-1290. Foto: Bibliothèque nationale Parijs.
- Afb. 65.** *Aap en eekhoorn in gevecht*, Londen, British Library, Yates Thompson 19, fol. 3r, *Li Livres dou Tresor*, Picardië, ca. 1315-1325. Foto: British Library.

- Afb. 66.** *Aap op geit met uil op de vuist*, Londen, British Library, Add. 42130, fol. 38r, Luttrell Psalter, Lincolnshire, ca. 1325-1340. Foto: British Library.
- Afb. 67.** *Apenschool*, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 146r, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.
- Afb. 68.** *Apenarts*, Oxford, Bodleian Library, Douce 5, fol. 156r, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.
- Afb. 69.** *Stelletje rijdt weg van geketende aap*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 106r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 70.** *Stelletje lijkt weg te rijden van apin met spinrok*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 242v-243r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 71.** *Hoofs stel te paard*, Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. Pal. germ. 848, fol. 69r, Codex Manesse, Zürich, ca. 1300-1340. Foto: Universitätsbibliothek Heidelberg.
- Afb. 72.** *Hoofs stel te paard*, Parijs, Louvre, OA 188, ivoren spiegeldeksel, Frankrijk, ca. 1300-1325. Foto: Gothic Ivories <
http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/ADBA36CB_dd5d98e6.html >.
- Afb. 73.** *Hoofs stel*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 59r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 74.** *Hoofse vrouw en aap*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 62r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 75.** *Hoofse man en non*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 145r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 76.** *Hoofs stel onder de Liefdeskoning in de boom*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 273r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 77.** *Hoofs stel*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 29v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 78.** *Man en vrouw, knielend voor liefdesgod in boom*, Cambridge, Trinity College, B.11.22, fol. 30r, getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1300. Foto: Trinity College.
- Afb. 79.** *Man en vrouw, knielend voor liefdesgod*, Arras, Bibliothèque municipale, Arras 139, fol. 8r, liederenboek, Arras, late dertiende eeuw. Foto: Lilian M.C. Randall, *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*, Berkeley 1996, afb. 395 (pl. LXXXIII).
- Afb. 80.** *Man en vrouw met pijlen doorschoten door liefdesgod in boom*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, BBR 9543, fol. 12r, *Li Ars d'Amour, de Vertu, et de Boneurté*, Vlaanderen (?), late dertiende eeuw. Foto: Lilian M.C. Randall, *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*, Berkeley 1996, afb. 396 (pl. LXXXIII).
- Afb. 81.** *Vossen vallen een kasteel met apen aan*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 243v-244r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 82. *Belegering van de Liefdesburcht*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, BBR 9961-62, fol. 91v, Peterborough psalter, Engeland, ca. 1300. Foto: Manuscript Miniatures < <http://manuscriptminiatures.com/4937/14872/> >.

Afb. 83. *Belegering van de Liefdesburcht*, Londen, British Library, Royal 10 E IV, fol. 18v, Smithfield decretalen, Zuid-Frankrijk (Toulouse?), ca. 1300-1340. Foto: British Library.

Afb. 84. *Belegering van de Liefdesburcht*, Londen, British Library, Add. 42130, fol. 75v, Luttrell Psalter, Lincolnshire, ca. 1325-1340. Foto: British Library.

Afb. 85. *Belegering van de Liefdesburcht*, Baltimore, Walters Art Museum, Inv. 71.264, deksel van ivoren kistje, Frankrijk, ca. 1330-1350. Foto: Gothic Ivories < http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/704D5A60_a10ea800.html >.

Afb. 86. *Belegering van de Liefdesburcht*, Parijs, Louvre, OA 6933, ivoren spiegeldeksel, Frankrijk, ca. 1350-1370. Foto: Gothic Ivories < http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/BEAC47FE_5dbd13c4.html >.

Afb. 87. *Fort van Geloof aangevallen door duivels*, Valenciennes, Bibliothèque municipale, MS. 244, fol. 27r, *La Forteresse de la foi*, Frankrijk, vijftiende eeuw. Foto: Manuscript Art < <http://jessehurlbut.net/wp/mssart/?p=2452> >.

Afb. 88. *Muizen vallen kat aan in kasteel*, Londen, British Library, Harley 6563, fol. 71v-72r, getijdenboek, Engeland, ca. 1320-1330. Foto: British Library.

Afb. 89. *Honden vallen hazen aan in kasteel*, Verdun, Bibliothèque municipale, MS. 107, fol. 137v, brevier, Metz, ca. 1302-1304. Foto: Got Medieval < <http://www.gotmedieval.com/2012/07/what-are-dogs-alex-wmm-marginalia-118.html> >.

Afb. 90. *Apen verdedigen hun kasteel tegen slakken*, Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Thott 291 8°, fol. 23r, liederenboek, Frankrijk, vijftiende eeuw. Foto: Det Kongelige Bibliotek Kopenhagen.

Afb. 91. *Een monster op benen*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 151r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 92. *Twee toeterende apen*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 61v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 93. *Twee toeterende apen*, New Haven, Beinecke Library, Beinecke 229, fol. 147r, Arthurromans, Noord-Frankrijk, ca. 1275-1300. Foto: Beinecke Library.

Afb. 94. *Naakte man houdt schalmei bij de kont van zijn paard*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 153v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 95. *Hybride figuur met muziekinstrumenten*, Londen, British Library, Add. 42130, fol. 185v, Luttrell Psalter, Lincolnshire, ca. 1325-1340. Foto: British Library.

Afb. 96. *Man speelt op een blaasbalg met een vleestang*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 178v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 97. *Aap op zwijn blaast op grote, houten lepel*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 173v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 98. *Aap speelt met lepel op de kop van een ram*, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 53r, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.

Afb. 99. *Man speelt op lepel als een fluit*, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 134r, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.

Afb. 100. *Vrouw speelt met lepel op een tang*, Cambridge, Trinity College, B.11.22, fol. 191v, getijdenboek, Vlaanderen ca. 1300. Foto: Trinity College.

Afb. 101. *Aap laat zijn achterwerk zien aan vrouw met spiegel*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 202v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 102. *Aap laat zijn achterwerk zien aan vrouw in de initiaal*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 76v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 103. *Man laat zijn blote achterwerk zien*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 223r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 104. *Man zit met rug naar ons toe op een paard met bloot achterwerk terwijl hij twee toeters heeft*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 126r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 105. *Dansende man wijst naar het woord 'nudu(m)'*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 233v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 106. *Aap plast in kan*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 68v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 107. *Aap schenkt iets uit kan*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 89r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 108. *Man plast en poept in twee kannen*, New York, The Morgan Library & Museum, G.24, fol. 3v, *Les Voeux du paon*, Doornik, ca. 1350. Foto: The Morgan Library & Museum.

Afb. 109. *Aap stopt twee vissen in mond en achterwerk*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 83v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 110. *Aap stopt vis in mond en houdt zijn hand bij zijn achterwerk*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 161r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 111. *Man vangt vogel in net*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 130r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 112. *Aap vangt man in net*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 240r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

Afb. 113. *Vrouw vangt man in net*, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 4v, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.

Afb. 114. *Twee apen met kappen*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 35v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.

- Afb. 115.** *Aap met kap op stok en een mandje eieren*, Londen, British Library, Stowe 17, fol. 256v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 116.** *Man kijkt naar een ei, met twee apen naast hem*, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 14v, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.
- Afb. 117.** *Aap kijkt naar ei*, Oxford, Bodleian Library, Douce 6, fol. 102v, psalter, Gent, ca. 1320-1330. Foto: Bodleian Library.
- Afb. 118.** *Drie apen in een bootje*, British Library, Stowe 17, fol. 76v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 119.** *Overzichtspagina met zelfgemaakte zichtlijnen*, British Library, Stowe 17, fol. 76v-77r, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 120.** *Detail*, British Library, Stowe 17, fol. 76v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 121.** *Twee apen in een bootje*, Londen, British Library, Add. 36684, fol. 151r, getijdenboek, Saint-Omer of Therouanne, ca. 1320. Foto: British Library.
- Afb. 122.** *St. Cuthbertus*, Londen, British Library, Yates Thompson 26, fol. 26r, Leven van St. Cuthbertus, Engeland (Durham), ca. 1175-1200. Foto: British Library.
- Afb. 123.** *Drie apen in een bootje*, British Library, Stowe 17, fol. 76v, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 124.** *Twee personen in een bootje*, Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1071, fol. 5v, *De Arte Venandi Cum Avibus*, Zuid-Italië, ca. 1258-1266. Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Afb. 125.** *Drie personen in een bootje*, Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1071, fol. 15r, *De Arte Venandi Cum Avibus*, Zuid-Italië, ca. 1258-1266. Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Afb. 126.** *Drie personen in een bootje*, Parijs, Bibliothèque nationale, Fr. 12400, fol. 10r, *Traité de fauconnerie*, Frankrijk, late dertiende eeuw. Foto: Bibliothèque nationale Parijs.
- Afb. 127.** *Drie personen in een bootje*, Parijs, Bibliothèque nationale, Fr. 12400, fol. 25r, *Traité de fauconnerie*, Frankrijk, late dertiende eeuw. Foto: Bibliothèque nationale Parijs.
- Afb. 128.** *Verschillende personen met kappen in Stowe 17*, Londen, British Library, Stowe 17, diverse folia, getijdenboek, Luik, ca. 1310-1320. Foto: British Library.
- Afb. 129.** *De verschillende locaties waar de handschriften uit 'Index van handschriften' zijn gemaakt*. Kaart gemaakt met behulp van ZeeMaps: < www.zeemaps.co > (16 december 2015).

Bijlagen

Bijlage I.	Fysieke kenmerken, decoratie en inhoud van Stowe 17
Bijlage II.	Afbeeldingen en beschrijvingen van de apen in Stowe 17
Bijlage III.	Index bij 3.1
Bijlage IV.	Index bij 3.2
Bijlage: V.	Index bij 3.3
Bijlage: VI.	Index bij 3.4

De bijlagen bij de apencasestudies (III t/m VI) bevatten een selectie van diverse motieven waarbij vier elementen besproken worden. Ten eerste wordt het foliumnummer genoemd. Vervolgens wordt een korte beschrijving van het motief gegeven. In de volgende kolom staat welke tekst er op het folium te vinden is. Ten slotte wordt een eventueel verband tussen afbeelding en tekst gegeven.

Bijlage I. Fysieke kenmerken, decoratie en inhoud van Stowe 17

Tabel 1: beschrijving MS Stowe 17.¹⁷²

Fysieke kenmerken	<p>Materiaal: Perkament (273 folia) Afmetingen: 95 x 70 mm (tekst: 50 x 30 mm) Schrift: gotisch (textualis) Band: British Museum, blauw leer (1974) Titel rug: 'Horae Brit. Mus. Stowe MS. 17.'</p>
Herkomst	<p>- Plaats van herkomst: Luik - Richard Temple-Nugent-Brydges-Chandos-Grenville (1776-1839): inscriptie: 'Press 3 no. 13' (fol. 1r). - Richard Plantagenet Temple-Nugent-Brydges-Chandos-Grenville (1797-1861) verkocht het boek in 1849 aan Lord Ashburnham (1979-1978). - Bertram Ashburnham (1840-1913) verkocht het boek aan het British Museum (samen met 1084 andere Stowe manuscripten) in 1883.</p>
Bijzonderheden	<p>- Op sommige folia is een vrouw afgebeeld die eigenares is. British Library noemt: fol. 18r, 130v, 140r, 157v, 256r. - Spoor van pelgrim-speld: fol. 1r. - Inscriptie, 15de eeuw: 'Ad. Fr. Albertus (?)': fol. 7r. - Verdwenen inscriptie, 15de eeuw (?): fol. 16r. - Ontbrekende pagina's: <ul style="list-style-type: none"> - Tussen fol. 11v-12r (De rechterpagina van oktober en de linkerpagina van november ontbreken). - Tussen fol. 125v-126r (Het einde van psalm 113 en het begin van een hymne (Ave maris stella) ontbreken). - Na fol. 137r missen één of meerdere pagina (Kapittel "Multe filie congregaverunt"). - Tussen fol. 239v-240r (Het einde van psalm 64 en het begin van psalm 62 ontbreken). </p>
Decoratie	<p>16 paginagrote miniaturen 11 gehistorieerde initialen Vele gedecoreerde initialen Veel margedecoratie</p>

Tabel 2: Paginagrote miniaturen en gehistorieerde initialen in Stowe 17.

Kalender:	
Januari:	Man met hoed warmt zijn voeten en Waterman
Februari:	Man snoeit wijnstok en Vissen
Maart:	Man graaft met een schop en Ram
April:	Man met bloemenkroon houdt bloemtakken vast en Stier
Mei:	Man met bloemenkroon bespeelt een vedel naast een boom met een vogel erin en Tweelingen
Juni:	Vrouw met mandje plukt bloemen van een bloemenrank en Kreeft
Juli:	Man met breedgerande hoed met zeis en Leeuw
Augustus:	Man met breedgerande hoed snijdt met sikkkel tarwe en Maagd
September:	Man zaait zaad vanuit zijn schort (sterrenbeeld (Weegschaal) ontbreekt)
Oktober:	(Werk ontbreekt) en Schorpioen
November:	Man schudt eikels vanuit een boom naar drie zwijnen en Boogschutter
December:	Man stopt brood in een oven en Steenbok

¹⁷² British Library, 'Digitised Manuscripts: Stowe MS 17':
 < http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Stowe_MS_17 > (22 april 2015). Deze tabel is aangevuld met informatie uit: Oliver 1988 (zie noot 60), pp. 269-270.

Na kalender / vóór Mariagetijden:

Miniatuur 13v:	Sint Catherina en St. Agnes
Miniatuur 14v:	Twee vrouwelijke heiligen (<i>Helena en Agatha?</i>)
Miniatuur 15v:	De Geboorte van Christus
Miniatuur 16v:	Aankondiging aan de herders

Mariagetijden:

Miniatuur 17v:	Drie wijzen/koningen
Initiaal 18r:	Madonna met Kind
Miniatuur 52v:	Verraad en Arrestatie van Christus
Initiaal 53r:	Christus geblinddoekt en bespot
Miniatuur 71v:	Christus voor Annas en Kajafas ¹⁷³
Initiaal 72r:	Pilatus wast zijn handen
Miniatuur 88v:	Christus die gezeseld wordt
Initiaal 89r:	Christus wordt een mantel aangedaan
Miniatuur 98v:	Christus die het Kruis draagt
Initiaal 99r:	Christus wordt uitgekled
Miniatuur 107v:	Kruisiging
Initiaal 108r:	Twee mannen met een ladder (Kruisafname)
Miniatuur 116v:	Kruisafname
Initiaal 117r:	Wassen van Christus' wonden
Miniatuur 130v:	Christus die opstaat uit het graf
Initiaal 131r:	Drie Maria's zien het lege graf

Boetepsalmen:

Miniatuur 139v:	Noli me Tangere
Initiaal 140r:	Vrouw biecht aan een priester

Trappsalmen:

Miniatuur 157v:	Vrouw in gebedshouding voor een crucifix
-----------------	--

Dodenofficie:

Miniatuur 187v:	Christus daalt neer in de hel
Initiaal 188r:	De Schoot van Abraham

Franstalige gebeden:

Miniatuur 255v:	Theophilus en zijn pact met de duivel
Initiaal 256r:	Een man in gebed (Theophilus)

---

¹⁷³ Oliver noemt het onderwerp van de miniatuur 'Christus voor Pilatus'. Op de initiaal op de volgende pagina is duidelijk te zien dat Pilatus zijn handen wast. In de miniatuur zijn het echter andere figuren. Deze hebben haakneuzen en punthoeden en zijn dus joden. Het is dus heel waarschijnlijk dat deze figuren Annas en Kajafas voorstellen, aangezien dit ook in de cyclus past (Christus wordt eerst naar deze Joodse hogepriesters gebracht voor zijn oordeel). Oliver 1988 (zie noot 60), pp. 269-270.

Inhoud

Franstalige kalender, fol. 2v-16r.

fol. 2v-3r: Januari
fol. 3v-4r: Februari
fol. 4v-5r: Maart
fol. 5v-6r: April
fol. 6v-7r: Mei
fol. 7v-8r: Juni
fol. 8v-9r: Juli
fol. 9v-10r: Augustus
fol. 10v-11r: September
fol. 11v: Oktober (*de rechterpagina van oktober ontbreekt*)
fol. 12r: November (*de linkerpagina van oktober ontbreekt*)
fol. 12v-13r: December

fol. 13v: Miniatuur van St. Catherine en St. Agnes
fol. 14r: (op stempel na leeg)
fol. 14v: Miniatuur van twee vrouwelijke heiligen
fol. 15r: (op stempel na leeg)
fol. 15v: Miniatuur van Geboorte van Jezus
fol. 16r: (op stempel na leeg)
fol. 16v: Miniatuur van de aankondiging aan de herders
fol. 17r: Wel lijnen voor tekst, geen tekst, wel stempel

Kleine Officie van Onze Lieve Vrouw (Mariagetijden), fol. 17v-139r.

Metten

fol. 17v: Miniatuur van de drie wijzen/koningen
fol. 18r-18v: Initiaal van Madonna met kind. "Domine labia mea": opening metten.
fol. 19r-21r: Hymne "Venite exultemus"
fol. 21r-23r: Psalm 8: "Domine Dominus noster quam admirabile"
fol. 23r-25v: Psalm 18: "Caeli enarrant gloriam Dei et opera"
fol. 25v-27v: Psalm 23: "Domini est terra et plenitudo"
fol. 27v-28r: Les 1: "Vox optantis christi adventus. Osculetur" R: "Sancta et immaculata"
fol. 28r-29v: Les 2: "Vox christi. Introduxit" Response: "Beata es maria"
fol. 29v-30v: Les 3: "Vox ecclesie. Judica" Response: "Christi virgo dilectissima"
fol. 30v-33v: Psalm 44: "Eructavit cor meum vernum bonum"
fol. 33v-35r: Psalm 45: "Deus noster refugium et virtus adiutor"
fol. 35v-36r: Psalm 86: "Fundamenta eius in montibus sanctis"
fol. 36v-37v: Les 4: "Vox amicorum. Murenulas" Response: "Veni electa mea"
fol. 37v-38v: Les 5: "Vox christi. Ecce tu pulchra" Response: "Sicut cedrus"
fol. 38v-39v: Les 6: "Vox christi. Ego flos" Response: "Que est ista que processit"
fol. 40r-41v: Psalm 95: "Cantate domino canticum novum: cantate"
fol. 41v-43v: Psalm 96: "Dominus regnavit, exultet terra"
fol. 43v-45r: Psalm 97: "Cantate domino canticum novum: quia mirabilia"
fol. 45v-46r: Les 7: "Evang. Lucam. In ilo tempore"
fol. 46r-47r: Homilie: "Exordium nostrum redemptor (Bede)"
fol. 47r-48v: Response "Missus est angelus"
fol. 48v-50r: Les 9: "Missus est gabriel" Response: "Gaude maria"
fol. 50r-52r: Te Deum

Lauden

fol. 52v: Miniatuur van Verraad/Arrestatie van Christus

fol. 53r: Initiaal (Deus) van Christus geblinddoekt en bespot. Lauden: "Ad Lauden. Deus in adiutorium meum intende"
fol. 53v-54r: Psalm 92: "Dominus regnavit, decore indutus est"
fol. 54r-54v: Psalm 99: "Iubilate Deo omnis terra"
fol. 55r-56v: Psalm 62: "Deus Deus meus: ad te de luce vigilo"
fol. 56v-57v: Psalm 66: "Deus misereatur nostri, et benedicat nobis"
fol. 57v-60r: Benedicite
fol. 60r-61v: Psalm 148: "Laudate Dominum de caelis: laudate eum in"
fol. 61v-62v: Psalm 149: "Cantate Domino canticum novum: laus eius in"
fol. 62v-63v: Psalm 150: "Laudate Dominum in sanctis eius: laudate eum in"
fol. 63v-64r: Hymne "O Gloriosa domina"
fol. 64r-64v: Kapittel "Hec est speciosior"
fol. 64v-66v: Benedictus
fol. 66v-71r: Suffragieën

Priem

fol. 71v: Miniatuur van Christus voor Annas en Kajafas
fol. 72r: Initiaal (Deus) van Pilatus die zijn handen wast. Priem: "Deus in adiutorium meum intende Domine ad adiuvandam me festina."
fol. 72r-72v: Hymne "Agnoscat"
fol. 72v-73v: Psalm 53: "Deus in nomine tuo salvum"
fol. 74r-78r: Psalm 118 (1-32): "Beati immaculati in via qui ambulant in lege Domini"
fol. 78r-83v: Geloofsbelijdenis van Athanasius: "Quicumque vult salvus esse, ante omnia"
fol. 83v-85r: Antifoon: "Beata progenies" Kapittel: "Gaude Maria"
fol. 85r-88r: Gebeden

Terts

fol. 88v: Miniatuur van Christus die gezeseld wordt
fol. 89r: Initiaal (Deus) van Christus die een mantel wordt aangetrokken. Terts: "Deus in adiutorium meum intende Domine adiuvandam me festina."
fol. 89r-89v: Hymne "Maria ventre concepit"
fol. 90r-96v: Psalm 118 (33-80): "Legem pone mihi Domine viam iustificationum"
fol. 96v-97v: Antifoon "Beata mater et innupta virgo" Kapittel: "In syon firmata"
fol. 97v-98r: Gebeden

Sext

fol. 98v: Miniatuur van Christus die het kruis draagt.
fol. 99r: Initiaal (Deus) van Christus die uitgekleeft wordt. Sext: "Deus in adiutorium meum intende Domine ad adiuvandam me festina."
fol. 99r-99v: Hymne "Presepe poni"
fol. 100r-106r: Psalm 118 (81-128): "Defecit in salutare tuum anima mea in verbum"
fol. 106v-107r: Antifoon "Sancta dei genitrix" Kapittel: "Et radicavi in populo"
fol. 107r: Gebeden

Noen

fol. 107v: Miniatuur van de Kruisiging
fol. 108r: Initiaal (Deus) van twee mannen met een ladder (Kruisafname). Noen: "Deus in adiutorium meum intende Domine ad adiuvandam me festina."
fol. 108r-108v: Hymne "Adam vetus"
fol. 108v-115r: Psalm 118 (129-176): "Mirabilia testimonia tua ideo scrutata est ea"
fol. 115r-116r: Antifoon "Sub tuam protectionem" Kapittel: "Sicut cynamomum"
fol. 116r: Gebeden

Vespers

fol. 116v: Miniatuur van de Kruisafname

fol. 117r: Initiaal (Deus) van het wassen van Christus' wonden. Vespers: "Deus in adiutorium meum intende Domine ad adiuuandum me festina"

fol. 117r-118v: Psalm 109: "Dixit Dominus Domino meo sede a dextris meis donec"

fol. 118v-120r: Psalm 110: "Confitebor tibi Domine in toto corde meo in consilio"

fol. 120v-121v: Psalm 111: "Beatis vir qui timet Dominum in mandatis eius volet"

fol. 122r-123r: Psalm 112: "Laudate pueri Dominum laudate nomen Domini sit nomen"

fol. 123r-125v: Psalm 113: "Exitu Israhel de Aegypto domus Iacob de populo barbaro"

(Psalm t/m regel 21, de rest ontbreekt. Daarna zou Hymne "Ave maris stella" volgen, maar hiervan mist het begin)

fol. 126r-126v: (Vervolg van) Hymne "Ave maris stella"

fol. 126v-127v: Kapittel "Ego quasi vitis fructificavi"

fol. 127v-129v: Magnificat

fol. 129v-130r: Gebeden

Completen

fol. 130v: Miniatuur van Christus die opstaat uit het graf

fol. 131r: Initiaal (Converte) van de drie Maria's die het lege graf zien. Completen: "Converte nos Deus salutaris noster."

fol. 131r-132v: Psalm 4: "Cum invocarem exaudivit me Deus iustitiae meae in"

fol. 132v-133v: Psalm 30: "In te Domine speravi non confundar in" (t/m regel 6)

fol. 133v-136r: Psalm 90: "Qui habitat in adiutorio Altissimi in protectione Dei caeli"

fol. 136r-136v: Psalm 133: "Ecce nunc benedicite Dominum omnes servi Domini qui"

fol. 136v-137r: Hymne "Fit porta christi" (Kapittel "Multe filie congregaverunt" ontbreekt)

fol. (?) -139r: Gebeden

Boetepsalmen, fol. 139v-157r.

fol. 139v: Miniatuur van Noli me Tangere

fol. 140r-141v: Initiaal (Domine) van vrouw die biecht aan een priester. Psalm 6: "Domine ne in infurore tuo arguas me"

fol. 141v-143v: Psalm 31: "Beati quorum remissae sunt iniquitates: et quorum"

fol. 143v-147r: Psalm 37: "Domine ne in furore tuo arguas me: neque in ira tua"

fol. 147r-149v: Psalm 50: "Miserere mei Deus: secundum magnam misericordiam"

fol. 150r-153v: Psalm 101: "Domine exaudi orationem meam: et clamor meus ad te"

fol. 154r-154v: Psalm 129: "De profundis clamavi ad te Domine: Domine exaudi"

fol. 155r-157r: Psalm 142: "Domine exaudi orationem meam, auribus percipe"

Trappsalmen, fol. 157v-172v.

fol. 157v: Miniatuur van een vrouw in gebedshouding voor een crucifix

fol. 158r-158v: Psalm 119: "Ad dominum dum tribularer clamavi et exaudivit me" (Initiaal met David in gebed)

fol. 158v-159v: Psalm 120: "Levavi oculos meos in montes: unde veniet auxilium"

fol. 159v-160v: Psalm 121: "Laetatus sum in his, quae dicta sunt mihi: in domum"

fol. 161r-161v: Psalm 122: "Ad te levavi oculos meos: qui habitas in caelis"

fol. 161v-162v: Psalm 123: "Nisi quia Dominus erat in nobis, dicat nunc Israel"

fol. 162v-163r: Psalm 124: "Qui condifunt in Domino, sicut mons Sion: non"

fol. 163r-164r: Psalm 125: "In convertendo Dominum"

fol. 164r-165r: Psalm 126: "Nisi Dominus aedificaverit domum: in vanum"

fol. 165r-166r: Psalm 127: "Beati omnes qui timent Dominum: qui ambulant in viis"

fol. 166r-167r: Psalm 128: "Saepe expugnauerunt me a iuventute mea: dicat nunc"

fol. 167r-168r: Psalm 129: "De profundis clamavi ad te Domine: Domine exaudi"

fol. 168r-169r: Psalm 130: "Domine non est exaltatum cor meum: neque elati sunt"

fol. 169r-171v: Psalm 131: "Memento Domine David et omnis mansuetudinis eius"
fol. 171v-172r: Psalm 132: "Ecce quam bonum et quam iucundum habitare fratres"
fol. 172r-172v: Psalm 133: "Ecce nunc benedicite Dominum omnes servi Domini"

Litanie, fol. 172v-187r.

fol. 172v: Kyrie eleison. Christe eleison. Christe audi nos
fol. 173r: Michael, Gabriel, Raphael, Petre, Paule, Andrea, Iacobe, Iohannes, Iacobe
fol. 173v: Philippe, Mathee, Batholomee, Symon, Thadee, Marce, Thoma, Mathia, [..], Luca, Barnaba
fol. 174r: Stephane, [..], Clete, Clemens, [..], Donate, [..], Laurenti, Vincenti, Georgi, Dyonisi
fol. 174v: Lamberte, Adalberte, Kalixte, [..], Cosma, Damiane, Fabiane, Sebastiane, [..], Silvester, Leo, [..]
fol. 175r: Gregori, Ambrosi, [..], [..], Iheronime, Augustine, Benedicte, [..], [..], Martine, Nicolae, Huberte, [..]
fol. 175v: Trudo, [..], Leonarde, Francisce, Dominice, Amante, Felicitas, Perpetua, Agatha, Agnes, Lucia, Cecilia
fol. 176r: Petronilla, Uiliana, Gertrudis, Walburgis, Aldegundis, Katherina, Margareta, Barbara, Scolastica, Maria Magdalena, Elyzabeth
fol. 176v: "Propitius esto parce nobis Domine"
fol. 177v: "In die iudicii, libera nos Domine"
fol. 178r: "Agnus Dei, qui tollis peccata mundi"
fol. 178v-187r: (Niet geheel duidelijk, waarschijnlijk gebeden.)

Dodenofficie, fol. 187v-255r.

Vespers

fol. 187v: Miniatuur van Christus (Neerdaling in de hel)
fol. 188r-189r: Initiaal (Dilexi) met de schoot van Abraham. Psalm 114: "Dilexi, quoniam exaudiet Dominus: vocem orationis meae." (Petrus en Paulus, Catherine en Agnes in rechertoren)
fol. 189v-190r: Psalm 119: "Ad Dominum cum tribularer, clamavi: et exaudivit me"
fol. 190r-191r: Psalm 120: "Levavi oculos meos in montes: unde veniet auxilium"
fol. 191v-192v: Psalm 129: "De profundis clamavi ad te Domine: Domine exaudi"
fol. 192v-193v: Psalm 137: "Confitebor tibi Domine in toto corde meo: quoniam"
fol. 193v-195r: Magnificat: "Magnificat: anima mea Dominum. Et exultavit spiritus"

Metten

fol. 195r-197r: Psalm 5: "Verba mea auribus percipe Domine: intellege clamorem"
fol. 197r-198v: Psalm 6: "Domine ne in furore tuo arguas me: neque in ira tua"
fol. 199r-201v: Psalm 7: "Domine deus meus in te speravi: salvum me fac ex"
fol. 201v-203r: De eerste les: Job 7:16-21: "Parce mihi Domine: nihil enim sunt"
fol. 203r-205r: De tweede les: Job 10:1-12: "Taedet animam meam vitae meae"
fol. 205r-207r: De derde les: Job 13:22-28 en 14:1-6: "Responde mihi, quantas"
fol. 207r-207v: Responsorium "Libera me Domine de morte eterna"
fol. 207v-208v: Psalm 22: "Dominus regit me, et nihil mihi deerit: in loco pascuae"
fol. 208v-211v: Psalm 24: "Ad te Domine levavi animam meam: Deus meus in te"
fol. 212r-214v: Psalm 26: "Dominus illuminatio mea, et salus mea: quem timebo?"
fol. 215r-216r: De vierde les: Job 14:13-16: "Quis mihi hoc tribuat, ut in inferno"
fol. 216r-217v: De vijfde les: Job 17:1-3 en 17:11-15: "Spiritus meus attenuabitur: dies"
fol. 217v-218v: De zesde les: Job 19:20-27: "Pelli meae, consumptis carnibus, adhaesit"
fol. 218v-219r: Responsorium: "Rogamus te Domine Deus noster"
fol. 219r-224r: Psalm 34: "Nocentes me expugna impugnantes me adprehende arma et"
fol. 224r-227v: Psalm 39: "Expectans expectavi Dominum: et intendit mihi. Et"

fol. 227v-230v: Psalm 41: "Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum"
fol. 230v-232v: De zevende les: 1 Korintiërs 15:21-31: "Christus resurrexit"
fol. 233r-234r: De achtste les: 1 Korintiërs 15:32-38: "Si secundum hominem"
fol. 234v-235v: De negende les: 1 Korintiërs 15:51-57: "Ecce mysterium vobis"
fol. 235v-236r: R-V-R "Deus eterne in cuius humana conditio potestate consistit animas"

Lauden

fol. 236r-239r: Psalm 50: "Miserere mei Deus: secundum magnam misericordiam"
fol. 239r-239v: Psalm 64: "Te decet hymnus Deus in Sion: et tibi reddetur votum in" (*Het einde van psalm 64 ontbreekt en het begin van psalm 62 ontbreekt*)
fol. 240r-241r: (*Vervolg van*) Psalm 62, vanaf: "laudabunt te. Sic benedicam te"
fol. 241r-242r: Psalm 66: "Deus misereatur nostri, et benedicat nobis: illuminet"
fol. 242r-244v: Het lied van Hizkia (Jesaja 38): "Ego dixi in dimidio dierum meorum"
fol. 244v-246r: Psalm 148: "Laudate Dominum de caelis: laudate eum in excelsis"
fol. 246v-247v: Psalm 149: "Cantate Domino canticum novum: laus eius in ecclesia"
fol. 247v-248r: Psalm 150: "Laudate Dominum in Sanctis eius: laudate eum in"
fol. 248r-250r: Benedictus: "Benedictus Dominus Deus Israel: quia vistavit"
fol. 250r: Antifoon "Omne, quod dat mihi pater, ad me veniet, et eum"
fol. 251r-252r: Psalm 145: "Lauda anima mea Dominum"
fol. 253r-255r: (niet geheel duidelijk, waarschijnlijk 8 (?) gebeden voor de doden)

Franstalige gebeden, fol. 255v-273r.

fol. 255v: Miniatuur met Theophilus en pact met de duivel
fol. 256r-265r: Initiaal (Ave) met Theophilus. Sinclair X: "Ave ki ains ne commenchas"
fol. 265v-273r: Sinclair XI: "Ave rose florie"

Bijlage II. Afbeeldingen en beschrijvingen van de apen in Stowe 17

5r

18v

30v

31r

32v

35r

35v

36r

40v

41r

44r

51r

51v

52r

54v

55r

61v

62r

68v

70r

76v

79v

80r

81v

82r

83v

88v

89r

91v

92r

94v

100r

106r

109r

114r

121v

123v

124r

133v

140v

144v

147v

148r

157v

161r

173v

176r

189v

190r

198r

202v

204r

205v

206v

213v

214r

216r

223v

224r

238v

240r

242v

243v

244r

245r

251v

252r

253r

256v

259v

263v

270r

Fol. 2v-16r: Franstalige kalender (1 aap)

fol. 5r Bruine aap werkt met een spinnewiel. (ondermarge)

Fol. 17v-139r: Kleine Officie van Onze Lieve Vrouw (Mariagetijden) (45 apen)

fol. 18v Een grijze aap heeft zijn ene voet voor de andere gezet, kijkt richting de tekst en speelt op een doedelzak. Hij heeft een rood/oranje kroontje op zijn hoofd en een grijze kap om zijn nek. (linkermarge)

fol. 30v Een bruine, naar links gewende, zittende aap heeft een spinrok en spintol in zijn handen. (linkermarge)

fol. 31r Een grijze aap met licht gebogen benen kijkt naar rechts en speelt met twee stokken op een trommel. Hij kijkt naar een man die op een doedelzak speelt in een rode mantel. Een vrouw met oranje/blauwe jurk en een wit hoofddeksel staat op de schouders van de man en lijkt te dansen (haar ene arm houdt ze omhoog, de andere omlaag en ze staat in een s-vorm). (onder- en rechtermarge)

fol. 32v Grijze, naar links gewende en op een staafwerkgedrocht staande aap speelt op een vedel. (linkermarge)

fol. 35r Grijze aap staat naar rechts gewend op de rug van een oranje/rood naar links gekeerd (ever)zwijn. De aap bijt in de staart van het zwijn. (ondermarge) (voor meer zwijnen zie fol. 82r, fol. 89r, fol. 263v)

fol. 35v Twee apen kijken naar links. Een grijze aap staat op zijn handen en heeft een oranje kap op. Rechts van hem staat een bruine aap die speelt op een doedelzak en ook een oranje kap draagt, maar dan om zijn nek. (linkermarge)

fol. 36r Een bruine aap met rood/oranje kap zit op de rug van een grijze, naar links kijkende olifant achter het kasteel dat met een buikband is bevestigd op de rug van de olifant. De aap haalt uit naar het achterwerk van de olifant met een gesel (een stok met drie geknoopte koordjes). (ondermarge)

fol. 40v Een naar rechts gewende, bruine aap met oranje kap, zwaard in rechterhand en rond schild in linkerhand staat in gevechtshouding. Hij staat tegenover een hybride figuur (menselijke bovenkant en dierlijke onderkant) op het volgende folium (fol. 41r). Hij heeft twee oranje/groen gekleurde vleugels aan de zijkant van zijn hoofd, een witte staart en draagt een grijze, met oranje gevoerde mantel. Ook haalt hij uit met het zwaard in zijn rechterhand en houdt hij een groen, rond schild in zijn linkerhand. (ondermarge)

fol. 44r Grijze, naar links kijkende en op een met gras begroeid heuveltje zittende

- aap heeft een wolhaspel en spintol in zijn handen. Hij zit tegenover een naar links gewende hybride figuur (vrouwelijk, naakt bovenlijf met los haar en dierlijke onderkant: bruine aap- of beerachtige benen, groen vis- of meerminachtig onderlijf en blauw/groen/oranje vleugels) op het tegenoverliggende folium (fol. 43v). Deze vrouw heeft een spinrok en spintol in haar handen en kijkt om naar de aap. (ondermarge)
- fol. 51r Naar rechts gewende bruine, staande apenarts (met een oranje geleerdenmantel en gele mouwen van zijn onderkleed, met tonsuur) wijst naar een groene urinefles met inhoud die hij omhoog houdt. Naast hem zit een vrouw (misschien een non) op een bankje, in grijze jurk en bruine mantel met een witte sluier. Naast haar staat een gevlochten hoge, witte mand. Ze houdt haar hoofd omlaag, maar kijkt nog wel naar de aap. Haar rechterhand houdt zij op haar borst. Haar linkerhand heeft een (licht)rood, hoekig voorwerp vast. (ondermarge) (voor andere apenarts zie fol. 198r)
- fol. 51v Een bruine, staande aap met op zijn rug een rond, wit bolletje (*misschien draad voor zijn hengel?*). Hij houdt met zijn rechterhand een hengel vast die uitsteekt op het volgende folium (fol. 52r). De hengel reikt in het water met vissen. Een ijsvogel kijkt toe, gezeten op een tak aan de rechteroever. (ondermarge).
- fol. 54v + fol. 55r Op fol. 54v zit een bruine aap op een heuveltje onder een boom met een naar rechts kijkende blauwe vogel in de kruin. Deze aap houdt een strakgetrokken touw vast in zijn rechterhand dat doorloopt naar het volgende folium (fol. 55r). Dit touw is daar bevestigd aan een groene paal met een witte vogel erop die zijn vleugels uitgespreid heeft. Aan het touw hangt een andere vogel ondersteboven. Aan de rechterkant komt een bruine aap aanlopen die zijn armen uitsteekt naar de fladderende vogel. (ondermarge)
- fol. 61v Twee apen spelen op muziekinstrumenten. De naar links gewende en staande (met benen gekruist), bruine aap houdt een blaasinstrument omhoog en blaast erop. De grijze aap zit rechts van hem op de grond gebukt en blaast op een fluit in de kont van de andere aap. (ondermarge). Bovenin is nog een gevleugelde hybride te zien die speelt op een harp (menselijke bovenkant (ridder) en dierlijke onderkant wat lijkt op lange, blauwe poten met hoeven). (linkermarge)
- fol. 62r Een naar rechts gewende, op een bank zittende vrouw in blauwe jurk en met een witte hoofddoek houdt een tak met drie oranje/rode bloemen in haar linkerhand. Een grijze aap die met over elkaar geslagen benen naast haar zit kijkt haar aan. Hij draagt een rode surcot met witte knopen en rode capuchon met groene voering. De aap heeft een uil met touwtjes op zijn gehandschoende rechterhand. (ondermarge)
- fol. 68v Een bruine, staande, naar rechts gekeerde aap houdt zijn rechterhand voor zijn borst en kijkt ondertussen naar een grijs, naar links kijkend, konijn/haas op het volgende folium. De aap houdt in zijn linkerhand en voor zijn kruis een kan vast die licht gekanteld is. (linkermarge) (zie voor een andere aap met kan ook fol. 89r)
- fol. 70r Rechts zit een grijze, kleine aap in de kruin van een gevorkte boom. Hij kijkt naar een man die linksonder naar hem toegewend voor een kleinere boom op het gras zit. De man draagt een rode surcot met capuchon op de rug en kijkt naar de laars die voor hem in het gras ligt. Aan de laars vast zit een lang touw. (ondermarge)
- fol. 76v Een in de linkermarge lopende en naar rechts omkijkende grijze aap toont zijn kont en benadrukt het met zijn handen. Onderin varen drie grijze apen in een bootje met hondenkoppen en een wit zeil naar rechts op groen water. De meest linker aap, met een witte coiffe op, bestuurt staande het roer. Een

- aap met witte kleding met capuchon op de rug zit in het bootje naast een ongeklede aap. De sturende aap kijkt naar links, terwijl de zittende apen naar rechts kijken. (ondermarge)
- fol. 79v Een bruine, staande aap heeft een opgericht zwaard in zijn rechterhand en een groen schild in zijn linkerhand. Hij kijkt naar rechts naar een ridder op een rood paard op fol. 80r. De ridder rijdt met een vaan aan zijn lange speer naar rechts, maar heeft zich in het zadel gedraaid om naar de aap te kijken. Ook de rechterarm van de ridder wijst de kant van de aap op. (ondermarge)
- fol. 81v + Een bruine aap zit zijdelings (in achteraanzicht) op een naar links rennende
fol. 82r witte ram en houdt zijn zwaard in de linkerhand en rode, ronde schild in rechterhand omhoog. Op de tegenoverliggende bladzijde nadert een lichtbruine aap die met gekruiste poten op een oranje zwijn (met blauwe dekmantel) zit en een stok met op het uiteinde een kip op fol. 82r. (ondermarge) (zie voor meer zwijnen fol. 35r, fol. 89r, fol. 263v)
- fol. 83v Een bruine, naar rechts gewende, staande aap stopt een witte vis in zijn mond en eenzelfde vis in zijn kont. (ondermarge) (zie fol. 161r voor een andere aap met vis)
- fol. 88v Onder de paginagrote miniatuur van Christus die gezeseld wordt staat een naar rechts gewende bruine aap die een mes houdt op de keel van een witte lam met lange manen en twee hoorns. (ondermarge)
- fol. 89r Een bruine aap ligt op de rand van een versierde balk. Hij giet iets uit een kan op een mannetje die een zwijn achterna zit met een speer. (ondermarge) (voor een andere aap met kan zie fol. 68v)
- fol. 91v Een op een uitloper gehurkte, naar rechts gewende bruine aap draait aan een wolhaspel. (linkermarge)
- fol. 92r Een op een uitloper, op een krukje zittende, naar links gewende grijze aap werkt met een spinnewiel. (rechtermarge)
- fol. 94v Een naar rechts gewende bruine aap in ridderkostuum (maliënkolder met daarover rode wapenrok en schouderschildjes) zit op een blauw-wit gestipt steigerend paard met zadel en stijgbeugels. De aap heeft in zijn linkerhand een schild en in zijn rechterhand een speer die hij richt op een uitloper van het staafwerk met daarop een hybride ridder (met lange rode benen en witte poten) met pothelm met helmteken die net zijn helm wil opdoen of afdoen. Zijn zwaard zit nog in de schede. (linkermarge)
- fol. 100r Een bruine, door zijn knieën gebogen, naar rechts gewende aap voert iets met zijn rechterhand aan een witte vogel, terwijl hij met zijn linkerhand een eekhoorn, die op de bladeren van het rankwerk zit, probeert te lokken met een rood langwerpige voorwerp. (rechter- en ondermarge)
- fol. 106r Een naar links gewende bruine aap zit op een heuveltje met een rood koord om zijn hals geketend aan een blauwe boomstam (met bovenin op het gebladerde een groene vogel). Met zijn linkerhand houdt hij het koord vast. In zijn rechterhand lijkt hij een rond voorwerp vast te hebben (misschien een appel). Een man en vrouw (hoofs stel) rijden op paarden naar links, weg van de boom. De man draagt een gele surcot en een rode kroon/krans. De vrouw draagt een blauwe mantel over een gele cotte, witte hoofddoek met daarop een rode kroon/krans. De vrouw heeft een wit schoothondje in haar linkerhand. De man houdt met zijn rechterhand de teugels vast. Hij heeft zijn linkerarm om haar schouder geslagen en kijkt haar aan. De appelschimmels waar ze op rijden kijken elkaar ook aan. (ondermarge)
- fol. 109r Een groep van zeven apen: een apenschool. Links houdt een frontaal afgebeelde bruine aap met tonsuur in een oranje mantel een urinefles voor zijn neus. Voor hem slaat een op een bankje zittende bruine aap, in rode mantel over blauwe cotte, een bruine aap die op zijn knieën zit op zijn kont met samengebonden groene twijgen (beiden met tonsuur). Rechts hiervan

zit een grijze aap met tonsuur wat verstopt achter twee andere, bruine apen zonder tonsuur. Hij kijkt om naar het tafereel links; de achterste bruine aap kijkt hier ook naar. De voorste bruine aap heeft een geopend boek vast en kijkt naar de hem iets uitleggende, op een zetel zittende apenleeraar rechts, gekleed in een blauwe surcot over een rode cotte met tonsuur. (ondermarge)

- fol. 114r Een bruine, op de uitloper zittende apin (met duidelijke borsten) met een barbette op het hoofd, heeft een spinrok in haar rechterhand en een draad met spintol hangt aan haar linkerhand. (rechtermarge)
- fol. 121v Een bruine aap met kap aan zijn nek zit gehurkt op een oranje (fantasie)wezen (met twee hoeven, een staart en een vogelkop met kromme bek). De aap houdt een toernooilans met drie stompe punten vast die hij richt op een oude ridder in de linkermarge (die een speer op de aap richt). De aap kijkt zeer boos. (ondermarge)
- fol. 124r Een bruine aap staat voorovergebogen op een naar rechts dravend grijs/zwart gevlekt paard met rood hoofdstel terwijl de aap door zijn benen kijkt en een stok richt naar een beeld op het voorgaande folium (fol. 123v). (ondermarge) Dit beeld is een man die staat op een pilaar, met een witte habijt aan met bruine kap en riem (waar een rozenkrans aan zit), met schild met een hoofd erop en groene knuppel.
- fol. 133v Een bruine aap zit naar links gewend op de rand van een initiaal met een spinrok en spintol in zijn handen. (linkermarge)

Fol. 139v-157r: Boetepsalmen (3 apen)

- fol. 140v Een op een uitloper zittende grijze apin met witte barbette over een rood haarnet heeft in haar rechterhand een spintol en in haar linkerhand een spinrok vast met een wegvliegende witte duif erop. (linkermarge)
- fol. 144v Een bruine, op een uitloper staande (met rechtervoet uitgestoken), naar rechts gewende aap speelt op een vedel. Bovenin bespeelt een op een uitloper zittende, naar rechts kijkende man een psalterium. (linkermarge)
- fol. 147v Een uit het staafwerk voortkomende halve, bruine in het rood geklede aap spant zijn boog met een rode pijl met drietandige punt. Hij lijkt de pijl te richten op een haas op het volgende folium (fol. 148r). (bovenmarge)

Fol. 157v-172v: Trappsalmen (2 apen)

- fol. 157v Onder een paginagrote miniatuur van een vrouw die aan het bidden is voor een crucifix zit een bruine aap, naar rechts gewend terwijl hij speelt op een doedelzak. Hij heeft een vaalroze mantel met kap om zijn nek aan. (Ondermarge) Hij kijkt misschien naar een vedelspelende engel op het volgende folium. (rechtermarge)
- fol. 161r Een naar rechts gewende, bruine aap met zijn rechtervoet voor zijn linkervoet stopt een witte vis in zijn mond, terwijl hij zijn rechterhand bij zijn kont houdt. (rechtermarge) (zie voor een andere aap met vis fol. 83v)

Fol. 172v-187r: Litanie (2 apen)

- fol. 173v Een bruine aap in rode mantel met witte knopen en kap om zijn nek zit op een naar rechts rijdend, oranje zwijn met een krulstaart en rood hoofdstel. De aap houdt met zijn rechterhand de teugels vast en met zijn linkerhand houdt hij een grote, houten lepel vast. Het uiteinde hiervan zit in zijn mond, het lepelgedeelte is gericht naar een bruine haas en blauwe hond die in de kont van de haas bijt in de bovenmarge. (linkermarge)
- fol. 176r Een bruine, naar rechts gewende aap zit met zijn benen over elkaar gekruist op een plank en houdt in zijn handen een spit met een kip boven een houtvuur vast en draait eraan. Linksachter staat een gevlochten

haardscherm. Het spit rust aan de rechterkant in een standaard (drie takken die aan de bovenkant bij elkaar komen met uitstekende punten waarop het spit rust). (ondermarge) In de rechtermarge is ook nog een zittende vrouw te zien met gekruiste benen in vaalrode mantel en blauw hoofddekseel die met een lang voorwerp in een pot zit te stampen (vijzel).

Fol. 187v-255r: Dodenofficie (19 apen)

- fol. 189v Een bruine, naar rechts gewende aap staat op een uitloper en houdt met + beide handen een in witte doek gewikkelde baby vast. (linkermarge) Op het
fol. 190r volgende folium (fol. 190r) is een zittende, naar links gewende vrouw in lichtblauwe jurk en witte sluier over haar haarnet te zien met een spinrok in haar riem, waar ook een spintol aan hangt. Zij kijkt onder een lakentje in een lege houten schommelwieg. (ondermarge) Op fol. 190r is in de linkermarge een bruine, naar links gewende aap te zien die op een uitloper staat. Hij houdt een boog vast met zijn linkerhand en pijl met zijn rechterhand. Hij lijkt te richten op een vogel in de linkermarge van fol. 189v. Deze bruine vogel is ondersteboven afgebeeld terwijl hij naar links kijkt.
- fol. 198r Een naar links gewende, op een bankje zittende, grijze aap in artsenkleren (oranje geleerdenmantel met bontkraag, rode cotte, oranje met bont omrandde hoofddekseel) heeft in zijn rechterhand een groene urinefles waar hij naar kijkt en wijst met zijn linkerhand naar zijn patiënt links van hem: een blauwe haan die naar de aap kijkt. (ondermarge) (voor andere apenarts zie fol. 51r)
- fol. 202v Een grijze, op een uitloper vooroverbukkende aap laat zijn kont zien aan een hybride vrouw rechtsboven hem, waar hij ook naar kijkt. Deze vrouw heeft een oranje jurk aan, heeft in haar rechterhand een haarlok vast en in haar linkerhand een witte bol met blauwe binnenkant (spiegel). (linkermarge)
- fol. 204r Een grijze, naar links gewende aap springt over een stok die een man links van hem horizontaal vasthoudt. De aap heeft ook een rode schakelketting om zijn nek die hij met zijn handen vasthoudt. De man (zijn trainer) links van hem houdt de stok vast met zijn linkerhand en de ketting met zijn rechterhand. Hij draagt een blauwe cotte met witte knopen en oranje broek. (ondermarge)
- fol. 205v Een grijze, naar rechtsboven gewende aap heeft in zijn rechterhand een getrokken zwaard en in zijn linkerhand een omhoog gehouden, rond groen schild. Hij staat in gevechtshouding richting een hybride astronoom met blauwe surcot en rode cotte, met groen geleerdenhoofddekseel die zijn ogen afschermt met zijn rechterhand en met zijn linkerhand naar een wolk met rode sterren rechtsboven wijst. (linker- en bovenmarge)
- fol. 206v Bruine, naar rechts gewende, op een uitloper staande aap speelt op een vedel. (linkermarge) Boven hem is een naar links gewende hybride man in grijze mantel en witte coiffe met een doedelzak te zien. In de ondermarge danst een hybride (draakachtige onderkant, mannelijk bovenlijf).
- fol. 214r Een grijze aap zit achterstevoren op een witte geit, waarvan een hoorn in de kont van de aap steekt. Ze rijden naar links terwijl de aap in zijn rechterhand een zwaard en in zijn linkerhand een oranje rond schild heeft. De aap wordt met rode pijlen beschoten door een man op het vorige folium (fol. 213v) in oranje mantel, witte handschoenen en witte hoofdkap. (ondermarge)
- fol. 216r Een grijze aap zit gehurkt en naar rechts gewend op een uitloper. In zijn linkerhand heeft hij een spinrok vast en in zijn rechterhand hangt een spintol aan een draad. (ondermarge)
- fol. 223v Een bruine aap zit naar links gewend (maar met zijn hoofd naar rechts kijkend) zijdelings op een hybride wezen (mensenkop, dierlijk lijf met vier poten met hoeven, een krullerige staart en een rode omgeslagen mantel met

- blauwe voering). De aap houdt in zijn rechterhand een groene knuppel omhoog en in zijn linkerhand een oranje, rond schild. Hij wordt beschoten met rode pijlen (één pijl steekt al in het schild, één pijl heeft de kont van het hybride wezen geraakt en hier komt bloed uit) door een man op het volgende folium (fol. 224r). Deze halve man die uit een uitloper voorkomt heeft een grijze mantel aan met oranje voering en richt zijn boog, met gespannen pijl, op de aap. (In tegenstelling tot de afgevuurde pijlen, is de gespannen pijl zwart, niet rood.) (ondermarge)
- fol. 238v Een grijze, naar rechts gewende aap met hybride poten (blauw draakachtig onderlijf en oranje poten) houdt in haar rechterhand een groene stok met een hockey-achtig uiteinde vast. In haar linkerhand houdt zij een bol vast met een rode rand, daarbinnen groen, blauw en een rode kern. Op het hoofd heeft zij een witte barbette over een oranje haarnet. (linkermarge)
- fol. 240r Een grijze, naar links gewende, met gekruiste benen op gras en in een groen hutje zittende aap houdt een oranje touw vast dat leidt naar een val links van hem, bestaande uit een oranje net tussen vier takken, waar een man in gevangen zit. De man heeft een blauwe cotte aan en ligt in de val op handen en knieën met zijn hoofd richting de aap. (ondermarge) (zie fol. 130r voor een mens die ook in een groen hutje zit, terwijl hij een vogel vangt in eenzelfde val.)
- fol. 242v Een grijze aap zit naar rechts gewend onder een boom (met in de kruin een naar rechts gewende veelkleurige vogel (blauw, geel groen, rood)) op een met gras begroeid heuveltje. De aap heeft een witte hoofddoek om en houdt met haar voet de stok van een spinrok stabiel. Met haar handen begeleidt ze een draad van de spinrok naar een spintol. (onder- en linkermarge)
- fol. 243v
+ 244r In de ondermarge van fol. 243v bestuurt een naar links gewende grijze ezel een katapult. Naast de katapult zit ook nog een haas die naar rechts gewend is en een groene knuppel in zijn handen houdt. Op fol. 244r zijn drie vossen (twee bruin, één grijs) te zien die een kasteel op een heuvel aanvallen. De meest linker vos staat op zijn achterpoten naar rechts gewend en heeft een kruisboog gericht op het kasteel. De tweede vos bestijgt een ladder, terwijl hij een speer in zijn rechterpoot vasthoudt, en een schild boven zijn hoofd houdt met de andere poot. De derde vos staat naar links gewend onderaan het kasteel met een rood/wit gestreept schild in handen. Hij staat onderaan de heuvel voor een konijnenhol. Het kasteel wordt vanaf de kantelen verdedigd door drie apen. De meest linker, naar de vossen (links) gewende grijze aap heeft een groen cilinder-achtig voorwerp in zijn handen dat hij naar beneden wil gooien. De tweede, bruine aap is naar rechts gewend en blaast op een toeter met vlag eraan. De derde, grijze, aap is naar rechts gewend gaat een steen op de derde vos gooien. (ondermarge)
- fol. 245r Een bruine, naar links gewende aap speelt op een kleine harp (met hondenkop erop). Links van hem danst een naar rechts gewende witte hond met rode halsband op zijn achterpoten. (ondermarge)
- fol. 251v Een bruine aap zit achterstevoren op een witte dier die naar links rent. Hij zit voorovergebogen en heeft in zijn linkerhand een groen wapenschild en in zijn rechterhand een stok of speer (het uiteinde is niet te zien). Hij richt dit op drie mannen op het volgende folium (fol. 252r) die in gevecht zijn. De man in oranje mantel in de linkermarge zit gehurkt op een initiaal en houdt een zwaard gericht naar beneden. Een man die met zijn handen de initiaal aanraakt of draagt heeft een blauwe mantel aan en een hybride onderlijf (blauw lijf, oranje poten en vleugel) terwijl hij kijkt naar een derde man in rode cotte rechts. Deze op de bladrank knielende man houdt in zijn rechterhand een zwaard gericht op de arm van de tweede man. (ondermarge)

fol. 253r Een grijsbruine aap zit op zijn knieën op een uitloper, naar links gewend en houdt een stok in zijn handen. Aan het uiteinde van deze stok hangt een rood touw, waaraan een grijs konijn/haas met zijn mond hangt. (ondermarge)

Fol. 255v-273r: Franstalige gebeden (4 apen)

fol. 256v Een grijsbruine, naar rechts gewende, staande aap heeft in zijn rechterhand een stok met daarop een oranje kap. In zijn linkerhand houdt hij (afwerend?) een mandje met eieren vast. (ondermarge)

fol. 259v Een grijsbruine aap zit op het gras onder een boom naar rechts gewend. Hij heeft een band om zijn middel waarin een spinrok vastzit. Met zijn andere handen houdt hij een draad hiervan vast, die ver uitloopt (zonder spintol eraan). (linkermarge)

fol. 263v Een bruine, naar rechts gewende aap heeft in zijn linkerhand een groene stok vast en in zijn rechterhand een touw dat is verbonden met de linkerachterpoot van een bruin zwijn dat ook naar rechts loopt. (ondermarge) (voor meer zwijnen zie fol. 35r, fol. 82r, fol. 89r)

fol. 270r Een grijze, naar rechts gewende aap heeft om zijn middel een riem met daaraan een open tas. In zijn rechterhand heeft hij een loer. Op zijn gehandschoende linkerhand zit een lichtblauwe jachtvogel vast aan een touwtje. De vogel lijkt net op te willen stijgen. (ondermarge). Ze kijken naar en maken jacht op een vliegende uil in de rechtermarge.

Bijlage III. Index bij 3.1

Fol.	Beschrijving	Plaats in de tekst	Mogelijk verband
5r	Aap werkt met spinnewiel.	Kalender: Maart	Het sterrenbeeld van maart is ram: een mannelijk schaap. De wol kan natuurlijk met het spinnewiel gesponnen worden. (Hierbij moet opgemerkt worden dat de margedecoratie bij de andere maanden minder direct te linken is met het sterrenbeeld.)
30v	Aap heeft een spinrok en spintol in zijn handen.	Mariagetijden, Metten, Les 3 / Psalm 44:2-3 fol. 31r: Psalm 44:3-5	Psalm 44 is een gedicht en een bruiloftlied, geschreven voor een koning op de dag van zijn bruiloft met een vreemde vrouw. <i>'Dico ego opera mea rigi'</i> ('Ik vertel mijn werk aan de koning') gaat over het gedicht dat de dichter voordraagt aan zijn koning. Dit 'werk' kan misschien doelen op het werk van de vrouw: spinnen. (Geen sterk verband)
32r	Eva heeft een spinrok en spintol vast en heeft Kaïn en Abel bij haar. Adam staat op het tegenoverliggende folium en krijgt een spade van een engel.	Mariagetijden, Metten, Psalm 44:9-12 fol. 31v: Psalm 44:6-9	Dit deel van de psalm gaat ook over de koningin waar de koning mee gaat trouwen. Wellicht wordt de werkende Eva met haar kinderen als voorbeeld gesteld aan deze vrouw. Ook de zin <i>'directionis virga regni tui'</i> : 'de scepter van uw koninkrijk', is opvallend. Ook al gaat het hierbij om de scepter van de koning, de scepter kan eventueel verwijzen naar de scepter van de vrouw: een spinrok.
34r	Een non zit op een bankje en heeft een spinrok in een houder naast haar. Met haar handen leidt ze een draad met spintol naar een kat.	Mariagetijden, Metten, Psalm 45:3-6 fol. 33v: Psalm 45:2-3	Ten eerste valt het op dat dit motief vlak na die van Eva met spinrok (fol. 32r) komt en in eenzelfde houding is uitgevoerd. In plaats van Eva is er nu een non te zien met een witte kat. Psalm 45 gaat over dat God een veilige schuilplaats is. Ook al stort de aarde in, zoek je toevlucht tot God. Ik kan geen connectie met de tekst vinden. Waarschijnlijk heeft het wel verband met Eva: een variant op dat motief.
38r	Een broeder speelt muziek met een spinrok op een muziekinstrument. Naast hem danst een non met ontblote voeten.	Mariagetijden, Metten, Les 5: 'Vox christi. Ecce tu pulchra. Response: Sicut cedrus.'	Deze les gaat over de liefde voor Christus: hij is mooi, hij is schoon. Wellicht verwijst de margedecoratie (een musicerende broeder (met een spinrok: een vrouwelijk attribuut) en een dansende non) naar kritiek op het trouwen van geestelijken, omdat zij celibaat moesten leven. Er is niet echt een verband met de tekst, behalve als het zou betekenen dat hun liefde alleen voor Christus zou moeten zijn.
43v	Een hybride (meerminachtige) vrouw heeft een spinrok en spintol in	Mariagetijden, Metten, Psalm 97:1 fol. 44r: Psalm 97:1-	Psalm 97 is een nieuw lied over de daden van de heer, met nadruk op twee aspecten: Gods overwinning is te danken aan hemzelf en het komt voort

	haar handen.	4	uit zijn liefde voor Israël. De spinrok van de hybride wordt bij het woord ' <i>mirabilia</i> ' gehouden: wonderen die God heeft verricht. Spinnen wordt soms vergeleken met de creatie en zou dan als wonder gezien kunnen worden.
44r	Aap heeft een wolhaspel en spintol in zijn handen, tegenover de hybride op fol. 43v.	Mariagetijden, Metten, Psalm 97:1-4	Deze aap is ook bij psalm 97 afgebeeld. Niets in de tekst wijst naar de spinrok. De regel boven zijn hoofd leest: ' <i>ecultate et psallite</i> ': 'verheug en zing'. De aap kijkt blij, maar verder is er geen verband met de tekst te vinden.
64v	Een vrouw achtervolgt met spinrok een vos die een haan in zijn bek heeft op fol. 65r.	Mariagetijden, Lauden, Kapittel / Benedictus:1-4	Benedictus was het lied van dank dat Zacharias zong bij de besnijdenis van zijn zoon Johannes de Doper. Het gaat over de Messiaanse hoop en dat God de mens helpt en redt van zijn vijanden. De vos heeft echter de haan al gevangen, dus ik denk niet dat hier een verband met de tekst is te ontdekken. Het motief komt vaker voor in andere handschriften en is dus populair om te gebruiken.
70v	Een vrouw houdt een spinrok en spintol vast.	Mariagetijden, Lauden, Suffragieën	In dit gebed wordt tot God gebeden voor verlossing en wordt hij bedankt. Er is geen directe link te vinden met de tekst. De punt van de spinrok raakt nog de ' <i>mus</i> ' van ' <i>quaesumus</i> ' (smeken), maar het verband blijft onduidelijk.
91v	Een aap draait aan een wolhaspel. Onder hem is een geit/ram te zien.	Mariagetijden, Terts, Psalm 118:44-47	Psalm 118 (44-50) gaat over het gehoorzamen van God ' <i>et custodiam legem tuam semper in saeculum et in saeculum saeculi</i> ' ('Ik zal mij houden aan uw wet, voor eeuwig en altijd'). De aap met de wolhaspel lijkt ook te kijken naar deze regel. Het spinnen is een klus dat een gehoorzame vrouw hoort te doen. Wellicht zijn daarom twee spinnende apen (ook op f. 92r) afgebeeld.
92r	Een aap werkt met spinnewiel.	Mariagetijden, Terts, Psalm 118:48-50	Zie fol. 91v.
113r	Een broeder zit op een stoel en heeft naast hem een spinrok in een standaard (zie ook fol. 34r). Ook heeft hij een spintol vast. Een eekhoorn keert zich van hem af.	Mariagetijden, Noen, Psalm 118:159-162 fol. 112v: Psalm 118:155-158	Ook hier gaat het in Psalm 118 over gehoorzaamheid aan de regels van God, zelfs als iemand vervolgd wordt. Duidelijk wordt ook gemaakt dat zondaren geen redding zullen hebben. Wellicht is de man met spinrok zo'n zondaar, omdat hij hier bespot wordt met een vrouwelijk klusje. De man kijkt ook weg van de tekst.
114r	Apin heeft een spinrok en spintol vast.	Mariagetijden, Noen, Psalm 118:167-169	Psalm 118 gaat verder over gehoorzaamheid ('ik houd mij aan al uw richtlijnen, mijn ziel heeft ze innig lief'). Wellicht heeft het spinnen dus weer betrekking op gehoorzaamheid.
114v	Een hybride vrouw heeft een spinrok en spintol vast.	Mariagetijden, Noen, Psalm 118:170-173	Psalm 118 gaat ook hier verder over gehoorzaamheid en lof aan God.

133r	Twee hybride vrouwen gaan elkaar te lijf met spinrokken en spintollen.	Mariagetijden, Completen, Psalm 30:3-5	Psalm 30 gaat over God die een rots is, een toevlucht. Er is geen aanwijzing dat het te maken heeft met de strijd tussen deze vrouwen.
133v	Aap heeft spinrok en spintol vast.	Mariagetijden, Completen, Psalm 30:6 / Psalm 90:1-2	Psalm 30:6: 'In uw hand leg ik mijn leven heer, trouwe God, u verlost mij'. Psalm 90:1-2 gaat over iemand die onder bescherming van God staat. Geen duidelijk verband met de tekst.
140v	Apin heeft een spinrok en spintol in haar handen. Vanaf de spinrok vliegt een witte duif op.	Boetepsalmen, Psalm 6:4-7	De boetepsalmen zijn geschikt voor gelovigen om berouw over zonden te verwoorden en om vergeving te vragen. Opmerkelijk is hier het duifje dat op de top van haar spinrok zit. Dit duidt meestal de heilige geest of een ziel aan. Hier wordt over een verontruste ziel gesproken (' <i>anima mea turbata</i> '). Het verband met spinrok en spintol is niet duidelijk.
152r	Een hybride man houdt een boog vast en spant daarop een spinrok. Aan de spinrok hangt een spintol. De spinrok is als pijl gericht op een konijn op het voorgaande folium.	Boetepsalmen, Psalm 101:16-19 fol. 151v: Psalm 101:12-15	Psalm 101 gaat over het gebed van een ongelukkige die dreigt te bezwijken en zijn klacht uitstort voor de heer. Regels 16-19 gaan over iedereen die uiteindelijk god zal eren. Het verband met de tekst is niet duidelijk.
165v	Een hybride (meermanachtige) man heeft een wolhaspel en spintol vast.	Trappsalmen, Psalm 127:1-4	Psalm 127 gaat over geluk vinden als je God volgt. Het verband met de tekst is niet duidelijk.
190r	Een vrouw heeft een spinrok in haar riem waar ook een spintol aan hangt. Een aap heeft haar baby gestolen (fol. 189v).	Dodenofficie, Vespers, Psalm 119 / Psalm 120:1	Psalm 119 gaat over iemand die weg van huis is, omgeven door hatende mensen en tot God bidt. De eerste regel van Psalm 120 vraagt om hulp van God. Het verband met de tekst is niet duidelijk.
195r	Een hybride vrouw heeft een spinrok en spintol vast.	Dodenofficie, Vespers/Metten, Magnificat / Psalm 5:2-4	Psalm 5 gaat over iemand die God om hulp vraagt. Het verband met de tekst is niet duidelijk.
216r	Aap heeft spinrok en spintol vast.	Dodenofficie, Metten, Les 4 / Les 5 (Job 17:1-2)	'Non peccavi': 'ik heb niet gezondigd'. Geen duidelijk verband.
241r	Een hybride man speelt met een spinrok (met spintol er aan vast) op een vis als muziekinstrument.	Dodenofficie, Laudan, Psalm 66:2-4	Psalm 66 gaat over God die het licht van zijn gelaat over ons schijnt en lof voor God. Het verband met de tekst is niet duidelijk.
242v	Apin onder boom heeft een spinrok en spintol vast. (op het volgende folium rijdt een hoofs stel te paard weg)	Dodenofficie, Laudan, Jesaja 38:12-13 fol. 243r: Jesaja 38:14-15.	Jesaja 38 gaat over Hizkai's ziekte en genezing. Regels 12-13 bevatten een stuk van een gebed van de koning toen hij herstelde. Hij dacht dat hij het niet meer zou redden en omschrijft dat met onder andere: ' <i>praecisa est velut a texente</i> ': 'afgesneden als een wever'. Dit

			slaat dus direct op het spinnen en kan een reden zijn voor de apin met spinrok en spintol.
259v	Aap onder boom heeft een spinrok vast zonder spintol.	Gebeden, Sinclair X	'Wees gegroet, u die niet een schepping bent, maar ieder wezen is jouw creatie' Het spinnen wordt gelinkt aan de creatie. Wellicht wijst het woord 'creatie' hierop, hoewel het verband niet sterk is.

Bijlage IV. Index bij 3.2

Fol.	Beschrijving	Plaats in de tekst	Mogelijk verband
18v	Aap met doedezak en kap in nek en kroontje	Mariagetijden, opening metten: Domine labia mea	De opening wordt gezongen of opgedragen. Een muzikaal motief kan dit mooi begeleiden.
31r	Aap met trommel en twee op elkaar staande mensen.	Mariagetijden, Metten, Psalm 44:3-5	Dit is een bruiloftslied. Ook hier is wellicht de connectie tussen liederen en musicerende apen.
32v	Aap met vedel (wordt beschoten door hybride op volgende folium).	Mariagetijden, Metten, Psalm 44:12-15	Dit is een bruiloftslied. Ook hier is wellicht de connectie tussen liederen en musicerende apen.
35r	Aap bijt in staart zwijn.	Mariagetijden, Metten, Psalm 45:10-12	Deze psalm heeft als opdracht: staak de strijd en erken God. Ook worden de 'Hemelse machten van de Heer' genoemd. De aap vecht hier met het zwijn en dit is dus ook een vorm van strijd (dat eigenlijk gestaakt moet worden?).
35v	Twee apen, één op zijn handen, één met doedezak en twee kappen.	Mariagetijden, Metten, Psalm 86:1-4	Fol. 35v waarop de apen afgebeeld staan bevat niet echt een aanwijzing. Het volgende folium bevat wel 'verheugen/blijdschap' (<i>laetantium</i>): het vieren van God. Wellicht vieren de apen dit, maar het is niet een heel sterk verband.
36r	Aap op rug van een olifant met zweep en huisje en kap.	Mariagetijden, Metten, Psalm 86	De Heer heeft Sion het liefst, maar ook Rahab en Babel/Babylonië, en Tyrus en Ethiopië worden genoemd. Wellicht verantwoordt deze locaties een exotisch motief zoals de olifant.
40v	Aap met zwaard en schild tegenover hybride met kap.	Mariagetijden, Metten, Psalm 95:5-12 (inclusief 41r)	Regel 5 gaat over het afwijzen van andere goden, want God heeft de hemel gemaakt. Wellicht toont de aap tegenover een hybride iets van deze tegenstelling.
51r	Apenarts naast vrouw.	Mariagetijden, Metten, Te Deum	Dit is een Hymne voor God. Dit stuk gaat op het eind over Maria en het openen van hemelse koninkrijk. Geen verband met de tekst.
51v en 52r	Aap vissend in meer met vissen en vogel.	Mariagetijden, Metten, Te Deum	Hymne voor God. Gebeden voor God. Geen duidelijke link met tekst.
54v en 55r	Twee apen met touw met hangende vogel en vliegende vogel.	Mariagetijden, Lauden, Psalm 99:3-5 / Psalm 62:2-4	Psalm 99 is een oproep voor het dankoffer. Psalm 62 gaat over de liefde voor God. Geen duidelijke link tussen afbeelding en tekst.
79v	Aap met zwaard en schild tegenover ridder op paard.	Mariagetijden, Priem, Geloofsbelijdenis van Athanasius	Het zwaard zit tegen de woorden ' <i>Et tamen non tres Domini</i> ' aan van de zin: 'Er zijn geen drie heren, maar één heer' (over de drie-eenheid). Geen verband.
81v en 82r	Twee apen, één op geit/ram met zwaard en schild, ander met kip op stok op zwijn.	Mariagetijden, Priem, Geloofsbelijdenis van Athanasius	De aap kijkt naar de regel 'Perfecte God, Perfecte Mens'. De aap is hier een tegenstelling van. Hij is een imperfecte aap, die de mens wel na probeert te doen.
88v	Aap met mes op keel van lam.	Mariagetijden, Terts, opening	Geen verband met de tekst. Wel staat de aap afgebeeld onder een miniatuur van de

		Terts en hymne "Maria ventre concepit"	geseling van Christus. Het lam staat symbool voor Christus, die zich opoffert voor onze zonden.
94v	Aap verkleed als ridder op paard.	Mariagetijden, Terts, Psalm 118:66-69	Psalm 118 gaat over de regels van God volgen. Geen duidelijk verband met de tekst.
100r	Aap bij vogel en eekhoorn.	Mariagetijden, Sext, Psalm 118:81-84	Dit stuk gaat over smachten naar de redding van God en over berechten van vervolgers. Geen duidelijke link met de tekst.
109r	Apenschool.	Mariagetijden, Noen, Psalm 118:129-132	Dit stuk gaat over de richtlijnen van God die gevolgd worden, maar ook: <i>'declaratio sermonum tuorum inluminat et intellectum dat parvulis'</i> : 'verklaring van uw woorden geeft licht en geeft inzicht aan de kinderen'. <i>'Intellectum'</i> (verstand/inzicht) maakt deel uit van een school, maar ook het woord <i>'parvulis'</i> (kinderen/onwetenden) past hier goed bij. De apenleraar geeft zijn leerlingen les.
121v	Aap op fantasiewezen met kap en stok richting ridder.	Mariagetijden, Vespers, Psalm 111:8-10	Deze psalm gaat over gelovigen met ontzag voor de Heer. Hij is gul en rechtvaardig en kwaadaardigen zien dit met ergernis aan. Niet echt link met de tekst.
123v en 124r	Aap kijkt door benen door op paard met stok naar man op paal.	Mariagetijden, Vespers, Psalm 113:2-10	Dit stuk gaat over God die ervoor zorgde dat het volk van Israël en Jakob kon vluchten uit Egypte. Niet echt link met de tekst.
144v	Aap met vedel.	Boetepsalmen, Psalm 37:7-10	Dit klaaglied gaat over Gods toorn, maar er is ook hoop op redding van God. Niet echt verband.
147v en 148r	Aap in rode kleding spant pijl en boog naar haas.	Boetepsalmen, Psalm 50:4-10	Psalm naar aanleiding van David die met Bathseba geslapen had en vergeving vraagt. Niet echt link met de tekst.
157v	Aap in vaalroze mantel met doedelzak.	Trappsalmen, onder miniatuur van vrouw voor crucifix, op volgende pagina Psalm 119:1-4	De engelen in de hoeken van de miniatuur bespelen ook instrumenten. Psalm 119 is een pelgrimslied/trappsalm. Verder staat er niets in de tekst wat op een verband wijst.
198r	Apenarts bij haan.	Dodenofficie, Metten, Psalm 6:7-9	Deze psalm gaat over vergeving vragen voor zonden. Op het vorige folium (197v) staat de zin: <i>'infirmus sum sana me'</i> : 'Ik ben zwak, genees me'. Dit kan wijzen op de arts. (de aap kan deze richting op kijken, maar kijkt ook naar de urinefles in zijn hand)
204r	Aap en zijn trainer.	Dodenofficie, Metten, Tweede les Job 10:5-8	De tekst gaat over valse beschuldiging. Niet echt een verband.
205v	Aap met zwaard en schild richting astronoom.	Dodenofficie, Metten, Derde les Job 13:24-27	Job is zijn vrienden zat en richt zich rechtstreeks tot God. Geen link met tekst.
206v	Aap met vedel.	Dodenofficie, Metten, derde les Job:14:2-5	Het belangrijkste thema in Job is de vraag naar de zin van het lijden en de rol van God daarbij. Geen duidelijke link met de tekst.

213v en 214r	Aap op geit/ram met zwaard en schild wordt beschoten met pijlen door man.	Dodenofficie, Metten, Psalm 26:7-12	Deze psalm gaat over lof aan God en vragen om bescherming. Ook gaat het over vijanden: ' <i>inimicos meos</i> '. Wellicht wordt de aap als vijand gezien, omdat het een duivels wezen is.
223v en 224r	Aap op hybride wezen met knuppel en schild wordt beschoten door man.	Dodenofficie, Metten, Psalm 34:26-28 / Psalm 39:2-3	In psalm 34 wordt beroep gedaan op Gods rechtvaardigheid, want alleen Hij kan voor vrede zorgen. Wellicht is hier ook weer sprake van een strijd en de aap als vijand.
245r	Aap speelt op harp naast een dansende hond.	Dodenofficie, Laudon, Psalm 148:3-7	Psalm 148 gaat over een nieuw lied voor de Heer en spreekt over lof en verheuging. De musicerende aap kan een teken zijn van dit 'feestvieren'.
251v en 252r	Aap op dier met schild en stok tegenover vechtende mensen.	Dodenofficie, Psalm 145:5-10	Psalm 145 gaat over lof aan God. Niet echt link met de tekst.
253r	Aap vist op haas.	Dodenofficie, gebeden	Onduidelijk waar de tekst over gaat.
263v	Aap met touw aan zwijn en scherpe stok.	Gebeden, Sinclair X, regels 153-161	Het gebed gaat hier onder andere over Maria die de zonden van Adam en Eva wegnam. Ook gaat het over Christus die in drie dagen terugkwam. Geen verband met de tekst.
270r	Aap als jager met jachtvogel, jacht op uil.	Gebeden, Sinclair XI, regels 113-126	'Aves' aan Maria. Hier is ook veel symboliek over bloemen te lezen. Geen verband met de tekst.

Bijlage V. Index bij 3.3

Fol.	Beschrijving	Plaats in de tekst	Mogelijk verband
7r	Naakte man en vrouw met rode kroontjes zitten in bad: sterrenbeeld Tweelingen.	Kalender: mei	Dit motief beeldt het sterrenbeeld tweelingen uit. Hoewel dit geen hoofdstelletje uitbeeldt, is het wel opvallend dat ze rode kroontjes ophebben.
29v	Man met kroon en vrouw met barbette omhelzen elkaar. Aan de voeten van de vrouw zit een (schoot)hondje.	Mariagetijden, Metten, Les 2 / Les 3 Hooglied 1:7-8	Dit deel bestaat uit een aantal liefdesgedichten. Op deze pagina staat: 'Zeg mij toch, mijn allerliefste, waar laat jij je kudde weiden, waar laat jij die 's middags rusten? Laat me toch niet dwalend langs de kudden van je vrienden gaan. Als je mij niet vinden kunt, mooiste van alle vrouwen, volg dan het spoor van de kudde, weid je geiten waar de herders schuilen.' Soms wordt ook geopperd dat dit over de liefde tussen God en zijn volk gaat. Het is een romantische tekst en daar past het stelletje in de marge goed bij.
59r	Man en vrouw zitten in het gras op kussens naast een boom met vogel. De man houdt een (jacht)vogel in zijn hand.	Mariagetijden, Lauden, Benedicite:13-16	In deze tekst worden allerlei dingen gezegd: 'Zegen de walvissen en alles in het water, zegen de vogels in de lucht, de beesten en het vee, mensheid, Israël, priesters en dienaars van de Heer.' Het enige verband is dat er ook een (jacht)vogel in de voorstelling voorkomt. Verder niet echt een verband.
62r	Een vrouw met drie bloemen zit naast een geklede aap met uil.	Mariagetijden, Lauden, Psalm 149:3-6	Deze psalm gaat over dat God van zijn volk houdt. De gelovigen moeten God eren en loven. Niet echt een verband.
106r	Stelletje te paard rijdt weg van een aan een boom geketende aap.	Mariagetijden, Sext, Psalm 118:125-128	In de tekst is de volgende regel te vinden: ' <i>Propterea ad omnia mandata tua dirigebat omnem viam iniquam odio habui</i> ': 'Ik richt mij naar al uw regels en haat elk bedrieglijk pad'. Het stelletje volgt dit pad door zich af te keren van het dierlijke gedrag dat de geketende aap met appel symboliseert.
111v	Een halfnaakte man of vrouw wordt geteisterd door een demon of duivel terwijl hij een spel (?) speelt met een vrouw.(erg beschadigd).	Mariagetijden, Noen, Psalm 118:148-150	De tekst gaat over de Heer volgen en zo goed leven. Om de schrijver heen leven allerlei mensen in zonden die niets van de Wet van God willen weten. Zou de man die met de duivel een spel speelt ook niet gehoorzaam zijn aan God?
141r	Een man en vrouw spelen onder een boom met vogel een schaakspel.	Boetepsalmen, Psalm 6:7-10	Deze psalm gaat over iemand met verdriet. De Heer hoort hem huilen en hoort zijn smeekbede. Niet echt verband.
143r	Een vrouw legt haar hand op de kin van een man die om haar heen kronkelt.	Boetepsalmen, Psalm 31:7-9	De psalm gaat over veilig zijn bij God en vergeving. Je moet niet iets doen zonder verstand, zoals een paard of ezel. Niet echt verband.
145r	Een man met kroontje	Boetepsalmen,	Dit is een klaaglied. De schrijver had geen

	ligt op het gras naast een non (met beschadigd lichaam) naast een boom met vogel.	Psalm 37:11-12	kracht meer, zijn vrienden waren tegen hem, enzovoorts. Niet echt verband.
226r	Man omhelst vrouw (non) die hem blij aankijkt en iets in haar handen heeft (driehoek?).	Dodenofficie, Metten, Psalm 39:11-13	De Psalm gaat over God die heeft geholpen, Hij is goed. Hij is goedheid en waarheid. Niet echt verband.
242v en 243r	Man heeft arm om vrouw geslagen terwijl ze elkaar aankijken en wegrijden van een aap met spinrok op paarden. De man heeft een vogel, de vrouw heeft iets in haar hand, maar het is beschadigd.	Dodenofficie, Lauden, Jesaiah 38:12-15	De zieke Hizkia bad tot God. Hij legt uit wat hij voelt: 'Ik rolde mijn leven op zoals een wever het tentdoek'. Dit verwijst vermoedelijk naar de spinrok in de handen van de aap. Er staat in deze tekst echter niets over het wegkeren van kwaad zoals bij fol. 106r.
243v en 244r	Drie apen verdedigen een kasteel tegen aanvallende vossen. Konijnen zitten onder het kasteel. Op fol. 243v staat een konijn met knuppel en een ezel laadt een mangonel	Dodenofficie, Lauden, Jesajah 38:15-20	De zieke Hizkia zegt: 'Mijn heer zei: tijd om te leven! God heeft kracht, behoedt voor het zinloze graf, hij die leeft zal u loven.' Een eventueel verband kan zijn dat de strijd tegen de dood gesymboliseerd wordt in de strijd bij het kasteel.
268v	Twee mannen (?), waarvan eentje halfnaakt en de ander die al zijn mantel heeft uitgedaan, hebben een spel (backgammon) tussen hen liggen, maar zijn elkaar aan het krabben (er is bloed te zien)?	Gebeden, Sinclair XI, regels 71-84	Dit stuk van het gebed gaat over Christus en zijn dood aan het Kruis. Het gaat over het verraad door Judas. Niet echt een verband.
273r	Man met kroon en twee pijlen bovenin boom wordt vergezeld door twee musicerende mannen. Onder de boom is een stelletje in het gras met schoothondje, konijn en twee vogels.	Gebeden, Sinclair XI, regels 185-200	De tekst gaat over Maria, de drie-eenheid en Christus. Niet echt een verband met de tekst, maar het is wel een mooie voorstelling om het handschrift mee af te sluiten.

Bijlage VI. Index bij 3.4

Fol.	Beschrijving	Plaats in de tekst	Mogelijke connectie
42v	Naakte man steekt zwaard door kop van hybride.	Mariagetijden, Metten, Psalm 96:5-8	De psalm gaat over God vereren, Hij is de enige God. Hij heeft kracht en is glorieus. Niet echt verband (Behalve als het hybride wezen een soort duivel is. Dan is het misschien overwinnen van het kwaad. Het is echter geen duidelijk verband.).
61v	Twee apen toeteren: een aap toetert in kont van andere aap.	Mariagetijden, Lauden, Psalm 149:1-2	De psalm gaat over het toezingen van de Heer en liederen maken. Het gaat over zijn naam loven met <i>'tympano et psalterio'</i> : 'tamboerijn en harp'. Ook op het voorgaande folium gaat het in psalm 129 over 'hoor mijn gebed/stem'. Er zijn hier dus vele verwijzingen te vinden naar muziek en geluid. Zoals in 3.4 geschreven wordt, worden scheten en muziek veel in verband gebracht.
68v	Aap lijkt in kan te plassen.	Mariagetijden, Lauden, Suffragieën	De tekst gaat over diverse heiligen, zoals martelaar en bisschop Lambertus en paus Nicolaas. Niet echt een verband.
83v	Aap stopt vis in mond en kont.	Mariagetijden, Priem, Geloofsbelijdenis van Athanasius / Antifoon	Het gaat in deze tekst over de gelijkheid van de Drie-Eenheid. Niet echt een verband.
89r	Aap schenkt iets uit een kan boven een jager.	Mariagetijden, Terts, Opening Terts, Hymne	De opening vraagt God om hulp. Verder staat er niet zoveel tekst op deze pagina. Niet echt een verband dus.
126r	Man rijdt op een paard en is met zijn rug naar ons toe gekeerd. Hij heeft twee toeters die vanuit zijn hoofd lopen en een blote kond.	Mariagetijden, Vespers, Hymne 'Ave maris stella'	De hymne gaat over de heilige Maria en er wordt tot haar gebeden. Niet echt een verband.
130r	Man vangt vogel in net.	Mariagetijden, Vespers, Gebeden	De tekst gaat over het bidden tot God, de Zoon en de Heilige Geest en over Gods genade. De man lijkt te kijken naar een stukje van de tekst: <i>Benedicamus domino. Deo gratias</i> : 'Laat ons de heer zegenen. Met dank'. Er is dus niet echt een verband te vinden.
145v	Man speelt met hark op een blaasbalg.	Boetepsalmen, Psalm 37:13-18	De zondaren zullen de goeden kwaad willen doen, maar God zal rechtvaardig zijn. Niet echt een verband.
151r	Monster op benen.	Boetepsalmen, Psalm 101:5-11 (inclusief fol. 150v)	Psalm 101 is een gebed van een ongelukkige en klaagt bij de heer. Deze regels klagen over pijn en niet kunnen eten. Niet echt verband.
153v	Naakte man op paard houdt toeter bij kont van paard.	Boetepsalmen, Psalm 101:27-29 Volgend folium: Psalm 129: 1-4	Psalm 101 gaat over dat God eeuwig is. Op het volgende folium staat psalm 129 met: 'laat God mijn stem/gebed horen'. Hoewel dit een algemene opening is en vaak voorkomt, heeft het wel met geluid en dus misschien met scheten te maken.
161r	Aap stopt vis in mond.	Trappsalmen,	De psalm gaat over het kijken naar God.

	Ook houdt hij zijn hand bij zijn kont.	Psalm 122:1-3	God is de baas en er wordt gevraagd of hij zich over ons kan ontfermen. De aap zijn kont staat wel dicht bij het woord <i>miserere</i> : 'ontferm u over ons' Niet echt een verband.
173v	Aap op zwijn blaast op houten lepel alsof het een toeter is.	Litanie	Hier worden verschillende heiligen genoemd. Link met tekst is dus onduidelijk.
178v	Man speelt met vleestang op blaasbalg.	Litanie	Hier worden verschillende heiligen genoemd. Link met tekst is dus onduidelijk. Wel staat het in de buurt van andere musicerende en dansende motieven.
201r	Hybride man richt een pijl op een vrouw. In plaats van een kont heeft hij een hybride gezicht dat op een toeter blaast.	Dodenofficie, Metten, Psalm 7:11-18	God is rechtvaardig en iemand die een gat graaft zal er zelf in vallen. Niet echt een verband.
202v	Aap toont kont aan vrouw met spiegel.	Dodenofficie, Metten, Job 7:20-21	Job zingt een parodie: 'God, waarom die overdreven aandacht?' Hij hoeft zijn belangstelling niet. Hier is niet echt een verband te vinden. Camille oppert dat er misschien een woordspeling te vinden is met betrekking op de spiegel. Spiegel: <i>speculus/speculum</i> . Het deel <i>cul</i> (ook wel <i>culus</i>) is kont.
223r	Man toont blote kont aan ridder op paard die andere kant opkijkt en naar een hybride 'slakgeit' kijkt.	Dodenofficie, Metten, Psalm 34:20-26	De psalm gaat over het oordeel van God. Opvallend is dat net boven de man met blote kont twee woorden opvallen: <i>erubescant et reveantur</i> : schaamte en oneerbaarheid.
233v en 234r	Een groep dansende mensen. Een man wijst naar de tekst.	Dodenofficie, Metten, 1 Korintiërs 15:32-38	In de tekst wordt verwezen naar 'Wanneer de doden toch niet worden opgewekt, kunnen we maar beter zeggen: 'Laten we eten en drinken, want morgen sterven we'' (regel 32). Dit kan de feestvierende mensen verklaren. Bovendien wijst een man naar het woord <i>nudu(um)</i> : naakt, waarbij het over een naakte korrel gaat die nog moet groeien.
240r	Aap vangt man in net.	Dodenofficie, Lauden, Psalm 62:5-7	Deze psalm gaat over David in de woestijn van Juda. Hij prijst God en hunkert naar hem en zingt lof. Hij denkt altijd aan hem. Hier is dus niet echt een verband tussen afbeelding en tekst te vinden.
241r	Figuur met vervaagd hoofd speelt met spinrok/tol op een vis.	Dodenofficie, Lauden, Psalm 66:2-4	De psalm gaat over God die zich over ons moet ontfermen en de juiste weg volgen. Niet echt een verband.
256v	Aap met kap op stok en mandje eieren.	Gebeden, Sinclair X:11-36	Ave's aan Maria met veel symboliek over bloemen. Ook wordt er gesproken over de verlossing van Maria van de zonden van Adam en Eva. Wellicht heeft de aap daarom eieren vast. Zie ook 3.4.